

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Geen gruwelverhalen: Hoe kranten in de periode 1945-1969 schreven over de verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Engelsman, Elizabeth Jannelina den

Citation

Engelsman, E. J. den. (2025). *Geen gruwelverhalen: Hoe kranten in de periode 1945-1969 schreven over de verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4208948>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

GEEN GRUWELVERHALEN

**Hoe kranten in de periode 1945-1969 schreven over de
verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen in
Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog.**

E.J. den Engelsman

S2271230

s2271230@vuw.leidenuniv.nl

Master Scriptie Geschiedenis

Politics, Culture and National Identities, 1789 to the Present

Scriptiebegeleider B.E. van der Boom

b.e.van.der.boom@hum.leidenuniv.nl

21-02-2025

17500 woorden

Inhoud

Inleiding	2
Hoofdstuk 1.....	9
De arbeiders keren terug	9
Wat de kranten schreven	12
Bijzondere Rechtspleging	17
Conclusie.....	27
Hoofdstuk 2.....	29
Waar was de opinie?	29
1945: Ingezonden brieven.....	29
1946: Nederlands Verbond van Gerepatrieerden.....	36
1948: Raad van Beroep inzake de Perszuivering.....	39
Conclusie.....	42
Hoofdstuk 3.....	44
Het grote zwijgen?	44
Publieke herinneringscultuur	45
De kranten in de jaren vijftig	48
De kranten in de jaren zestig.....	52
Ben Sijes en <i>De Arbeidsinzet</i>	54
Landelijke kranten	57
Regionale kranten	62
Conclusie.....	63
Conclusie.....	65
Literatuurlijst.....	69
Kranten.....	71

Inleiding

“Zij moeten maar geen gruwelverhalen ophangen van bombardementen; zij moeten maar niet vertellen, ‘dat ze het nog niet zo slecht hebben gehad’.”¹

Bovenstaand citaat uit *Het Laatste Nieuws* van 15 juni 1945 geeft een subtiële samenvatting van het overheersende sentiment rondom de terugkerende Nederlandse tewerkgestelden in Duitsland na afloop van de Tweede Wereldoorlog. Aan de ene kant moesten de ex-tewerkgestelden maar niet vertellen hoe zwaar ze het hadden gehad, en aan de andere kant, als zij het wel relatief goed hadden gehad, moesten ze dit ook maar voor zichzelf houden. Deze gedachtegang past binnen de bredere mentaliteit die er na de oorlog heerste in Nederland. Het land moest weer opgebouwd worden, de landverraders terecht en als individu moest je vooral je schouders eronder zetten en niet zeuren. Veel ruimte voor individuele oorlogservaringen en hun emotionele en mentale nasleep was er niet. Al helemaal niet voor diegene die in Duitsland moesten werken. In het zwart-wit denken na de oorlog was er geen ruimte voor de ervaringen van de mannen die tewerkgesteld waren geweest. Er werd publiekelijk vooral gedacht in stellingnamen dat je of goed óf fout was geweest. De ex-tewerkgestelden pasten eigenlijk niet in het hokje ‘fout’, hoewel sommigen hen daar wel publiekelijk instopten. Echter pasten zij ook zeker niet in het hokje ‘goed’. Zwijgen was daarom vaak de enige optie.²

Het onderwerp ‘verplichte tewerkstelling’ is ten opzichte van andere oorlogsonderwerpen nog maar weinig onderzocht. Zoveel studies als er gedaan zijn naar onderwerpen als

¹ *Het Laatste Nieuws*, 15-06-1945, p.1.

² T. van der Linden en H. Piersma, ‘Terug in het gareel, De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid’ in: Hinke Piersma ed., *Mensenheugenis: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 135-140, 146.

Jodenvervolging of het verzet, zo weinig onderzoek is er gedaan op het terrein van de verplichte tewerkstelling. Lange tijd gold het onderzoek van B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet: De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945*, dat gepubliceerd werd in 1966 als standaardwerk over dit onderwerp. De tendens was dat het een ‘eindproduct’ was en verder onderzoek dus ook niet per se nodig was. Eigenlijk is dit bijzonder, want het werk van Sijes kan ook juist gezien worden als startschot voor meer onderzoek. Ieder onderzoek levert immers ook meer vragen op dan dat er eerder waren. Bovendien gaf Sijes wel een gedegen politieke en bureaucratische verklaring voor alle tragiek van de verplichte tewerkstelling, maar schortte het in zijn onderzoek aan de inzichten wat betreft de ervaring van de arbeiders zelf. Na dit boek verschenen maar enkele wetenschappelijke onderzoeken, die vaak onderdeel waren van een groter onderzoek zoals de publieke herinneringscultuur na de Tweede Wereldoorlog of onderzoek naar de opvang en omgang van gerepatrieerden.³ Naast Sijes was vooral het werk van Karel Volder belangrijk. Als ex-tewerkgestelde schreef hij in 1990 zelf een boek waarin de ervaringen van de arbeiders zelf centraal stonden.⁴ Wat wel vanaf de oorlog tot nu verscheen zijn memoires van ex-tewerkgestelden, maar deze kunnen eigenlijk niet gerekend worden tot de wetenschappelijke literatuur.⁵ Pas zeer recent, in 2024, verscheen een nieuw wetenschappelijk werk geschreven door Renske Krimp-Schraven. Haar werk is gebaseerd op 51 interviews met oud-tewerkgestelden en

³ M. Bossenbroek, *De Meelstreep; Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 40; T. van der Linden en H. Piersma, ‘Terug in het gareel, De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid’ in: Hinke Piersma ed., *Mensenheugenis: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 125-127.

⁴ K. Volder, *Werken in Duitsland 1940-1945* (Bedum 1990).

⁵ E. Dijkstra, *Spitten voor de vijand* (Assen 2018); L. van Driel, *Uit het leven van een dwangarbeider* (Soesterberg 2023); M. Foncke, *De oproep: een Nederlandse gastarbeider in Duitsland, 1942-1945* (Zutphen 2017); W. Franssen en M. Meijer, *Ik werd gedwongen: herinneringen van tewerkgestelden in Duitsland (1940-1945)* (Haarlem 1998); W. Keijzer, *Thuisreis van een dwangarbeider* (Apeldoorn 2020); E. Kiewik, *De toekomst heeft een lang verleden. Biografie van twee Hilversumse dwangarbeiders 1944/45 in Nazi-Duitsland* (Soesterberg 2011); H. van der Linden, *Niet willen weten. Dwangarbeid in en voor Duitsland 1940-1945, de persoonlijke verhalen* (Soesterberg 2022); T. Overdiek, *Zwijgende vaders: Het onbekende verhaal van de dwangarbeid* (Amsterdam 2024); A.F. van Ravensteijn, *Ik was erbij: Dwangarbeider in Duitsland 1942-1945* (Amsterdam 2020); T.H.P. de Wolf, *Dwangarbeid in Duitsland* (Delft 2021).

het uitgebreide archief van Karel Volder waar zij toegang tot kreeg. Dit boek biedt een unieke wetenschappelijke belichting van de geschiedenis van de verplichte tewerkstelling waarin de basis ligt in de ervaringen van de arbeiders zelf en niet in het onderzoeken van bureaucratische en politieke documenten. Krimp zelf noemt haar boek een “studie naar de herinnering” en stelt de vraag centraal waarom het thema van de verplichte tewerkstelling zo onderbelicht is. Hiermee werkt ze toe naar haar doel om meer aandacht te genereren voor zowel de geschiedschrijving als de herinneringscultuur van de *Arbeitseinsatz*.⁶

In deze scriptie wil ik voortborduren op het onderzoek van Renske Krimp-Schraven, maar in plaats van de herinnering van de arbeiders zelf aan te spreken, wil ik kijken naar hoe de herinnering aan de verplichte tewerkstelling is opgebouwd in de publieke ruimte. Dit ga ik doen door te onderzoeken hoe er in de periode mei 1945 t/m december 1969 omgegaan werd in de kranten met het onderwerp ‘verplichte tewerkstelling’. De hoofdvraag die daarom centraal staat is: Hoe schreven kranten in de periode 1945-1969 over de verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog? Mijn uitgangspunt hierbij is dat de kranten in deze periode een belangrijk medium waren in de samenleving als het gaat om de publieke opinie, en dat deze bijdroegen aan hoe de publieke herinneringscultuur werd opgebouwd.

Het grootste deel van dit onderzoek vindt plaats in nationale, regionale en lokale kranten die verschenen tussen de periode 6 mei 1945 en 31 december 1969. Om deze kranten te raadplegen maak ik gebruik van de digitale krantenbank *Delpher*. Deze database is in de afgelopen jaren enorm uitgebreid en bevat de grootste collectie gedigitaliseerde kranten.⁷ Binnen *Delpher* heb ik gebruik gemaakt van de functie ‘uitgebreid zoeken’ binnen de krantencollectie. Per hoofdstuk heb

⁶ R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024).

⁷ Delpher – Doorzoek historische Nederlandse kranten, boeken en tijdschriften, <https://www.delpher.nl/> (geraadpleegd 20-02-2025).

ik de tijdsperiode afgebakend op de data die voor dat hoofdstuk van belang is en heb ik gezocht op ‘landelijk’ en ‘regionaal/lokaal’. Voor het gehele onderzoek heb ik gebruik gemaakt van dezelfde combinaties zoektermen, waar ik met het toevoegen van ‘PROX’ tussen de zoektermen er voor zorgde dat alleen de zoektermen naar voren kwamen waarbij beide woorden voorkwamen in de tekst en in elkaars nabijheid stonden. De volgende combinaties zijn gebruikt (inclusief combinaties met verouderde spelling): ‘tewerkstelling PROX Duitsland’, ‘arbeidsinzet PROX Duitsland’, ‘repatriëring PROX Duitsland’, ‘tewerkgesteld(e)(n) PROX Duitsland’, ‘slavenarbeid PROX Duitsland’. Deze specifieke zoektermen heb ik gebruikt op basis van de verschillende benamingen die er zijn voor de verplichte tewerkstelling. Zeker aan het begin van mijn onderzoek was het nog niet duidelijk welke bewoording er in welke periode gegeven werd en welke benaming het meest gebruikelijk was in de kranten. Het bleek dat alle benamingen gedurende de gehele periode van 1945 tot 1969 voorkomen, hoewel de combinaties met ‘arbeidsinzet’ en ‘tewerkstelling’ de meeste resultaten opleverden. Met name in de resultaten van de eerste twee jaar na de oorlog moest ik wel goed opletten of het ging om ex-tewerkgestelden of om Joden die dwangarbeid moesten verrichten vanuit concentratiekampen. Voor beide groepen werd namelijk af en toe dezelfde bewoording gebruikt. Naast deze combinaties heb ik specifieke opvolgzoektermen gebruikt om specifiekere informatie te krijgen over bepaalde onderwerpen in bepaalde perioden, zoals: ‘vergoeding PROX merken’ afgebakend binnen 01-01-1950 en 31-12-1959, om sneller een duidelijker beeld te krijgen van de berichtgeving rondom de vergoeding van Duitse merken aan ex-tewerkgestelden.

Ik ben mij er bewust van dat het gebruik van een digitale krantenbank naast voordelen ook nadelen heeft. Er kunnen kranten zijn die niet gedigitaliseerd zijn en daardoor niet opgenomen zijn in deze database. Vanwege het overweldigende aantal zoekresultaten heb ik er bewust voor

gekozen om niet, naast het gebruik van de digitale middelen, ook nog het archief in te duiken om te zoeken naar eventuele niet gedigitaliseerde kranten. Echter, de 82 kranten die ik uiteindelijk gebruikt heb boden mij genoeg informatie om gegronde conclusies te maken. Een ander nadeel is dat, hoewel het systeem slim is, het kan het zijn dat er door spellingsverschillen of gemiste combinaties van woorden geen resultaten naar boven kwamen die er wel zijn. Ik heb geprobeerd dit te ondervangen door meerdere spellingscombinaties te gebruiken en op specifieke onderwerpen door te zoeken binnen een strak gekaderd tijdsframe. Dit leverde in sommige gevallen inderdaad nog meer bruikbare resultaten op. Omdat verschillende combinaties zoektermen overlap hebben in hun resultaten en ik dus ook aanvullend gezocht heb, kan ik enkel een schatting geven van het aantal bekeken artikelen per periode. Dit is voor de periode 1945-1949 ongeveer 1000 artikelen lokaal/regionaal en 200 artikelen landelijk, voor de periode 1950-1959 ongeveer 90 artikelen landelijk en 310 lokaal/regionaal, en voor de periode 1960-1969 ongeveer 90 artikelen landelijk en 140 lokaal regionaal.

Niet alle artikelen die ik bekeken heb zijn gebruikt voor deze scriptie. Dit heeft drie redenen. **Allereerst** zijn er artikelen waarin de verplichte tewerkstelling wel benoemd wordt, maar dit dusdanig een bijzaak is dat het voor deze scriptie geen relevante informatie oplevert. Concreet zijn dit artikelen over bijvoorbeeld jubilarissen, benoemingen van burgemeesters en andere ambtslieden en naoorlogse overlijdensberichten.⁸ **Ten tweede** is er een categorie artikelen rondom de studentenzuivering waarbij de verplichte tewerkstelling naar voren komt in de argumentatie

⁸ *Bredasche Courant*, 05-04-1946, p.1; *Dagblad voor de veenkolonien en omliggende streken*, 15-06-1946, p.1; *De Heerenveensche Koerier*, 05-04-1946, p.2; *De Maasbode*, 04-04-1946, p. 3; *De Tijd*, 05-04-1946, p.3; *De Vrije Amersfoorter*, 09-05-1945, p.1; *Het Parool*, 27-07-1945, p.2; *Het Parool*, 05-04-1946, p.3; *Het Vrije Volk*, 27-07-1945, p.2; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 05-04-1946, p.1; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 05-04-1946, p.3; *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 31-07-1945, p.1; *Nieuwsblad van het Zuiden*, 05-04-1946, p.1; *Nijmeegsch Dagblad*, 08-01-1946, p.2; *Ons Noorden*, 05-04-1945, p.2; *Overijsselsch Dagblad*, 06-04-1945, p.2; *Provinciaal Noordbrabantsch Dagblad*, 05-04-1946, p.3; *Trouw*, 05-04-1946, p.3; *Winschoter Courant*, 05-04-1945, p.1; *Zutphensch Dagblad voor Graafschap en Veluwezoom*, 05-04-1946, p.1.

rondom het ondertekenen van de gehate loyaliteitsverklaring aan de nazi's (waarbij door ondertekening studenten gevrijwaard werden van verplichte tewerkstelling en mochten blijven studeren). Binnen deze landelijk gevoerde discussie lag de nadruk op de door de regering genomen maatregelen voor zowel tekenaars als weigeraars en niet op de mate waarop de angst om naar Duitsland gestuurd te worden meespeelde in het besluit om wel of niet te tekenen. Vanwege deze reden heb ik besloten hier geen verdere aandacht aan te geven in deze scriptie en deze artikelen te zien als bronnen die onderzocht kunnen worden in een ander onderzoek.⁹ **Ten derde** zijn er losse berichten die niet te plaatsen zijn in een specifieke categorie. Deze heb ik wel gelezen om een beter inzicht te krijgen in de sfeer van deze periode, maar vanwege het ontbreken van samenhang met een thema niet stuk voor stuk kan benoemen in dit onderzoek. Een voorbeeld hiervan is het bericht over een groepje teruggekeerde tewerkgestelden in Terneuzen die het “huis en inboedel van den voormaligen Directeur van het Arbeidsbureau aldaar kort en klein geslagen en daarna in brand gestoken [hadden]”¹⁰

In hoofdstuk een zal ik onderzoeken wat de kranten schrijven over de verplichte tewerkstelling in de eerste vijf jaar na de oorlog. Allereerst kijk ik daarbij naar de artikelen over de repatriëring. Daarna zoom ik in op de Bijzondere Rechtspleging van zowel ‘gewone’ Nederlanders als nazi-kopstukken waarbij in de aanklacht de verplichte tewerkstelling een rol speelt. Deze aparte bron van nieuws geeft inzicht in de maatschappelijke vraag naar veroordeling van oorlogsmisdaden die te maken hadden met de *Arbeitseinsatz*, maar ook in de afwezigheid van

⁹ *Algemeen Handelsblad*, 31-01-1946, p.2; *De geus onder studenten*, 13-07-1945, p.3; *De Nieuwe Nederlander*, 29-09-1945, p.1; *De Nieuwe Nederlander*, 10-10-1945, p.2; *Het Binnenhof*, 23-06-1945, p.2; *Het Parool*, 01-09-1945, p.2; *Het Parool*, 05-09-1945, p.2; *Het Parool*, 07-09-1945, p.3; *Nederlandsche Staatscourant*, 30-08-1945, p.4-5; *Op wacht; speciaal nieuwsbulletin voor Den Haag en omstreken*, 25-10-1945, p.8; *Veritas*, 16-06-1946, p.4; *Veritas*, 04-08-1945, p.2.

¹⁰ *Arnhems Dagblad*, 15-06-1945, p.1; *Brabantsch Nieuwsblad*, 13-06-1945, p.1; *Bredasche Courant*, 12-06-1945, p.1; *Het Parool*, 14-06-1945, p.1; *Helmondsche Courant*, 13-06-1945, p.1; *Nieuwsblad van het Zuiden*, 13-06-1945, p.1.

publiekelijke erkenning en ruimte voor de slachtoffers van de verplichte tewerkstelling. In hoofdstuk twee staat de opiniërende berichtgeving van dezelfde periode centraal. Ten eerste onderzoek ik het kleine aantal ingezonden brieven die deze periode rijk is, om te kijken wat er gezegd werd over de verplichte tewerkstelling en hoe daarop wel of juist niet gereageerd werd, vanuit de redacties en de samenleving. Ten tweede kijk ik naar de reacties van de kranten op een belangrijke brief die het Nederlands Verbond van Gerepatrieerden in 1946 naar de regering stuurde om aandacht te vragen voor de problemen waar ex-tewerkgestelden in hun dagelijks leven tegen aanliepen. En daarnaast om vragen te stellen over de berging van in Duitsland overleden arbeiders. Tot slot onderzoek ik de verhitte berichtgeving rondom het besluit van de Raad van Beroep inzake de Perszuivering in 1948. Dit besluit maakte de tongen los van menig redactie en geeft een subtiel inzicht in hoe er vanuit de redacties gekeken werd naar de berechting die hun eigen werkveld aanging en hoe de verplichte tewerkstelling hier een belangrijke rol in speelde. Tot slot wil ik in hoofdstuk drie eerst stilstaan bij de publieke herinneringscultuur zoals deze ontstond na de oorlog. Daarna bekijk ik de berichtgeving rondom de verplichte tewerkstelling in de jaren vijftig en zestig. Aansluitend ga ik uitgebreid in op de berichtgeving rondom het langverwachte eerste wetenschappelijke werk over de *Arbeitseinsatz* van B.A. Sijes en hoe dit werk er ondanks zijn goede ontvangst in de pers niet voor zorgde dat er meer openheid en gelegenheid kwam in de pers om een maatschappelijke discussie op gang te brengen in de toen heersende publieke herinneringscultuur.

Hoofdstuk 1

De arbeiders keren terug.

Al ver voor het einde van de Tweede Wereldoorlog werd er door de Nederlandse regering in ballingschap in Londen nagedacht over de terugkeer van de velen duizenden Nederlanders die door de oorlog niet meer in hun thuisland verbleven. Het grootste gedeelte van die groep bestond uit de mannen die door de verplichte *Arbeitseinsatz* tewerkgesteld waren geweest in Duitsland. Het andere gedeelte bestond onder andere uit Joden, Sinti en Roma, Jehova's Getuigen, politieke- en krijgsgevangenen. De regering was bang dat deze terugkerende groepen een probleem zouden vormen voor de samenleving door hun soms jarenlange ontberingen. Zo was men bang dat de groep Nederlandse mannen die van hun tewerkstelling terugkeerde er lichamelijk slecht aan toe zou zijn. Ze zouden ondervoed zijn, vol zitten met luis en wellicht ook epidemische ziekten bij zich dragen. Naast alle lichamelijke problemen dacht men ook dat deze mannen wellicht niet meer het gewenste sociale gedrag zou vertonen doordat zij zo lang van hun familie, hun dorp of stadswijk en de daarbij horende sociale controle op normen en waarden waren geweest. Daarom werd er alvast nagedacht over een resocialisatieplan dat deze mannen weer op de juiste manier hun plek in de maatschappij moest laten innemen. Uiteindelijk werd slechts een klein deel van dit plan ook daadwerkelijk uitgevoerd toen de oorlog geëindigd was.¹¹

Naar schatting keerden zo'n 270.000 Nederlandse tewerkgestelden terug naar huis na afloop van de oorlog. (Naar schatting waren er tijdens de Tweede Wereldoorlog ongeveer 500.000

¹¹ M. Bossenbroek, *De Meelstreep; Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 23-29; T. van der Linden en H. Piersma, 'Terug in het gareel, De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid' in: Hinke Piersma ed., *Mensenheugenis: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 125-127.

tot 630.000 Nederlanders tewerkgesteld. Een deel daarvan werd in Nederland zelf tewerkgesteld, het overgrote deel in Duitsland. Een deel van deze arbeiders was al voor het einde van de oorlog teruggekeerd of omgekomen in Duitsland.) Onderweg kregen zij meerdere medische keuringen. Eenmaal aangekomen bij de grensposten van Nederland werden zij naar het dichtstbijzijnde ontvangstcentrum gebracht. Hier werden zij in opdracht van de Nederlandse regering medisch onderzocht door het leger of ze geen besmettelijke ziekten bij zich droegen, want: “met het oog op de reeds toch al zwakke gezondheidstoestand van het Nederlandsche volk, zou dit fatale gevolgen kunnen hebben”.¹² Naast een medische keuring ondergingen de mannen een kort onderzoek naar hun politieke betrouwbaarheid. Kwam daar iets uit wat kon duiden op onbetrouwbaarheid aan het bevrijde Nederland dan werden de mannen vastgehouden in interneringskampen tot zij een eerlijk proces konden krijgen. Na de keuringen in het ontvangstcentrum werden de mannen doorgestuurd naar een verzamelplaats vanwaar zij door de Sectie Transport van het Militair Gezag op de één of andere manier naar huis werden begeleid.¹³

Voor en tijdens dit repatriëringsproces begon de strijd om oorlogsherinnering: wat mocht en moest herdacht worden? In *De meelstreep* beschreef Martin Bossebroek de “onderlinge animositeit, de rivaliteit tussen de verschillende groepen slachtoffers” als “Hitlers laatste misdaad tegen de mensheid”.¹⁴ De verschillende groepen oorlogsslachtoffers moesten als het ware strijden om aandacht en voornamelijk om erkenning. Voor de jongens en mannen die semi-vrijwillig en gedwongen tewerkgesteld waren geweest gold deze strijd ook. Dit begon al vanaf het moment van repatriëring. De Joodse psychiater A.M. van Meerloo had in Londen mooie psychologische

¹² Sectie Voorlichting Militair Gezag, *Hoe zit dat? Enkele uiteenzettingen over de voornaamste problemen van bevrijd gebied* (Maastricht 1945) 64.

¹³ Sectie Voorlichting Militair Gezag, *Hoe zit dat? Enkele uiteenzettingen over de voornaamste problemen van bevrijd gebied* (Maastricht 1945) 64.

¹⁴ M. Bossenbroek, *De Meelstreep; Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 40.

plannen opgesteld die gerepatrieerden moesten helpen, maar deze gingen niet door.¹⁵ De nadruk in deze periode van repatriëring lag namelijk vanuit de Nederlandse overheid op de samenleving als geheel en daarbij overheerste een angst voor morele bandeloosheid. Daarom pleitte de regering voor “een beleid van normalisering: Nederlanders werden aangespoord om de focus te leggen op hun werk en het oppakken van het ‘gewone leven’.”¹⁶ Ruimte en tijd om te herstellen van hun ervaringen kregen de arbeiders eigenlijk niet. Zij moesten vooral maar weer zo snel mogelijk aan het werk, dat zou hen goed doen. Kerkelijke organisaties waren daarbij bang dat de arbeiders losgeslagen, ongemanierde dronkaards waren geworden. Daarom moesten de vrouwen en moeders van deze mannen hen vooral zo veel mogelijk wijzen op de bijbel en daarnaast zorgen voor een terugkeer naar goede hygiëne.¹⁷

Naast blijdschap bij de achtergebleven familieleden om hun jongens en mannen levend terug te zien, voerden angst en uitgesproken of stilzwijgende veroordeling al bij aankomst van de mannen in Nederland de hoofdtoon. Daarbij kon het zomaar kon gebeuren dat de teruggekeerden streng toegesproken werden op het perron dat zij zich vanaf dat moment wel weer beschaafd moesten gaan gedragen.¹⁸ Er moet gezegd worden dat dit niet voor iedereen gold. Renske Krimp-Schraven laat in haar recente onderzoek zien dat er ook mannen waren die wel feestelijk en blij onthaald werden door familie en vrienden en soms zelfs door het hele dorp of de wijk. Zij kregen geen verwijten en werden weer liefdevol opgenomen in de gemeenschap. Een van de factoren die daarbij meespeelde was de relatie die de arbeider vóór zijn vertrek had met zijn gezin. Maar toch ook degenen die goed ontvangen werden ervoeren vaak dat er weinig ruimte was om de

¹⁵ M. Bossenbroek, *De Meelstreep; Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 80-89

¹⁶ R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024) 187.

¹⁷ Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld*, 188-189.

¹⁸ Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld*: 178.

belevissen van die tijd in Duitsland te delen.¹⁹ Daarbij kwam ook dat de algemene tendens in de samenleving ten opzichte van tewerkgestelden verhard was geraakt in de laatste fase van de oorlog. Door verzetsorganisaties waren harde morele kaders gesteld waarbinnen ook de tewerkgestelden veroordeeld werden. Daarbij stond voorop dat onderduiken de enige juiste keuze was. Vanuit verzetsorganisaties hadden de arbeiders het bij terugkomst daarom zwaar te verduren. Zij beschouwden de arbeiders als ‘minder goede vaderlanders’ dan verzetsmensen of onderduikers.²⁰

Wat de kranten schreven.

Kranten waren in de periode na de Tweede Wereldoorlog een belangrijk medium. Al voor de oorlog vervulden zij meerdere functies. Allereerst de nieuwsfunctie, waarbij enerzijds het doel was om het publiek van zo veel mogelijk informatie te voorzien zonder deze te veel te censureren en anderzijds deze informatie beschikbaar te maken voor een zo groot mogelijk publiek. Als aanvulling hierop had de krant een opinievormende rol die er voor zorgde dat kranten een standpunt in moesten nemen en partij moesten kiezen in het publieke debat. Zo kwamen godsdienstige en politieke stromingen tot uiting. Daardoor waren de meeste kranten herkenbaar aan hun ‘kleur’. Tot slot zorgde de cultuurpolitieke functie ervoor dat de krant ook een ontspanningsfunctie had met rubrieken die gewijd waren aan literatuur, toneel, kunst en muziek.²¹ Na de Tweede Wereldoorlog nam de pers deze functies meteen weer op en werden ook de verschillende ‘kleuren’ weer zichtbaar.²² De eerste jaren na de oorlog waren zwaar voor de meeste kranten door de verwoestingen en het tekort aan materialen. Bovendien mochten niet zomaar alle

¹⁹ R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024)177.

²⁰ Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld*, 178, 187-189.

²¹ J. Bardoel en J. Bierhoff, *Media in Nederland: feiten en structuren* (Groningen 1997) 69-72; F. van Vree, *De politiek van de openbaarheid. Journalistiek en publieke sfeer* (Groningen 2000) 32-34.

²² J. Bardoel en J. Bierhoff, *Media in Nederland: feiten en structuren* (Groningen 1997) 74-75; F. van Vree, *De politiek van de openbaarheid. Journalistiek en publieke sfeer* (Groningen 2000) 35-37.

kranten weer publiceren. Door de *Commissie voor de Perszuivering* moest een certificaat van ‘geen bezwaar’ afgegeven worden aan alle medewerkers van de krant, voordat een verschijningsvergunning verstrekt werd. De in 1945 nieuw opgerichte *Nederlandse Nieuwsblad Pers* (NNP) waarin de vele lokale kranten verenigd waren drong aan op spoed bij de zuivering met als reden dat de lokale kranten van groot belang waren voor het dagelijks leven. Het vormde “de schakel tussen de gemeentelijke diensten, instellingen en het publiek”.²³ In de jaren vijftig waren zowel de nationale als de lokale/regionale kranten weer gestabiliseerd op het oude distributieniveau van voor de oorlog.²⁴

In de periode net na de oorlog schreef de pers relatief mild over de repatriëring van de tewerkgestelden in Duitsland. Er verschenen ongeveer honderd artikelen tussen zes mei 1945 en negen april 1949, waarvan de meerderheid in de lokale en regionale pers. Hierbij ging het niet alleen over de terugkerende arbeiders, maar ook over Joden, krijgsgevangenen en politieke gevangenen. Er werd in de berichten cijfermatig vooral een scheidslijn gemaakt tussen ‘Joden’ en ‘Nederlanders’ waarbij krijgsgevangenen, politieke gevangenen, voor andere redenen in Duitsland vastgehouden en verplicht tewerkgesteld bij elkaar genomen werden als één groep. Toch gaven veel berichten daarbij wel een specifieke update over hoe het nu ging met de terugkerende arbeiders. De eerste berichten waren vrij neutraal van toon en gericht op het verstrekken van de juiste en geruststellende informatie voor het Nederlandse publiek.²⁵ Zo stelde *De Vrije Pers* dat de regering al lang geleden “deze terugkeer reeds onder ogen gezien en maatregelen voorbereid ter

²³ L. Lichtenberg, ‘De pers in Nederland in de Tweede Wereldoorlog’, *Trefpunt speciaal: gewijd aan het beleid van WVC voor oorlogsgetroffenen en aan de rol van de pers tijdens de oorlog in Nederland* (1984) 27-40, aldaar 39-40; J.M. Pekelharing, *De Nieuwsbladpers in Nederland: ontwikkeling van de lokale pers aan de hand van zestig jaar NNP, 1945-2005* (Amsterdam 2005) 13-17, 20.

²⁴ J. Bardoel en J. Bierhoff, *Media in Nederland: feiten en structuren* (Groningen 1997) 74-75.

²⁵ *Groninger Dagblad*, 12-05-1945, p.1; *Het Parool*, 31-07-1945, p.2; *Mededelingenblad voor Leiden en omstreken*, 08-06-1945, p.1; *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 23-05-1945, p.2; *Trouw*, 01-06-1945, p.1; *Veritas*, 31-05-1945, p.1.

bescherming van de Nederlandse volksgezondheid en andere Nederlandse belangen”.²⁶ Daarna werd uitvoerig besproken hoe de repatriëring in zijn werk werd gesteld en hoe het Nederlandse volk beschermd zou worden tegen eventuele ongewenste situaties die deze massa operatie met zich mee kon brengen.²⁷ De specifieke richtlijnen die door de regering waren opgesteld voor de terugkerende arbeiders werden ook in kranten vermeld, zoals in *De Maasbode*: “Gerepatrieerden arbeiders doen goed zich terstond te melden bij hun laatsten werkgever. Den werkgevers wordt met klem aanbevolen hen aanstonds weer in dienst te stellen.”²⁸ In de eerste weken na de bevrijding verschenen er enkele stukjes in verschillende kranten die lieten zien dat, hoewel er verwacht werd dat de repatriëring grote problemen op zou leveren, er op het moment zelf vooral blijdschap heerste. Zo schreef *Het Vrije Volk* op 16 mei dat “De Rotterdammers die 22 November Enschede gepasseerd zijn naar Duitsland, en nu hier weer vertoeven ter repatriëring, gevoelen behoefte de bevolking van Enschede hierbij te bedanken voor de bewezen vriendelijk.”²⁹ De inwoners van Enschede hadden de tewerkgestelden toen ze gedeporteerd werden voor tewerkstelling geholpen door eten en dergelijke mee te geven. Toen de tewerkgestelden terugkeerden kregen ze van dezelfde mensen weer een vriendelijke behandeling. Op dezelfde bladzij stond echter ook een ingezonden stukje “namens vele terugkerenden” waarin naast eenzelfde uitgesproken dankbaarheid voor “het bad en andere maatregelen” ook gevraagd werd om raad en hulp bij het schoonhouden van zichzelf en “voornamelijk hoe we ons ondergoed gewassen krijgen”. Maar de overheersende toon van de berichten in deze eerste maand van vrijheid

²⁶ *De Vrije Pers*, 14-05-1945, p.3.

²⁷ *Idem*, p.3.

²⁸ *De Maasbode*, 30-06-1945, p.2.

²⁹ *Het Vrije Volk*, 22-05-1945, p.2.

en terugkeer naar huis was opluchting en blijdschap: “De arbeiders zien er over het algemeen vrij goed uit.”³⁰

Naast de wat meer algemene en informerende berichtgeving rondom de repatriëring was er in de kranten ook op een andere manier berichtgeving te vinden waaruit de sfeer rondom de repatriëring van tewerkgestelden tijdens deze eerste maanden bleek. Allereerst waren er korte, vaak ingezonden, stukjes waarin vermeld werd dat familieleden, plaatsgenoten of belangrijke personen die in verband met de arbeidsinzet in Duitsland zaten weer gezond en wel waren weergekeerd. Zo stond er bijvoorbeeld in *De Graafschapper* op 30 mei 1945: “Naar wij vernemen is een zoon van de fam. Bulsink uit Hupsel, gemeente Eibergen, na een circa driejarig gedwongen verblijf in Duitsland als gevolg van den arbeidsinzet in Duitsland, thans ongedeerd weer thuis gekomen.”³¹ Op eenzelfde wijze werd er op 2 juni 1945 een berichtje geplaatst dat “Onze plaatsgenoot de heer A. Sheridan, die indertijd met enkele collega’s uit Lichtenvoorde, allen werkzaam bij de fa. Wijenburg aldaar, voor de arbeidsinzet naar Duitsland zijn getransporteerd, is dezer dagen gezond en wel bij zijn familie teruggekeerd, na een afwezigheid van ruim een jaar.”³² De toon van deze berichten was neutraal, maar het feit dat dit soort nieuws een plek mocht krijgen in de kranten liet wel zien dat er waarde aan gehecht werd. Het lijkt erop te wijzen dat er in deze vroegste periode nog geen sprake was van een algemeen zwijgen, maar van opluchting en blijdschap die openlijk gedeeld kon worden.

Hetzelfde sentiment gold een jaar later ook voor de berichtgeving rondom een groep van 400 mannen die tewerkgesteld waren geweest in Rusland als SS-frontarbeiders. Op deze vorm van ‘werken voor de Duitsers’ werd nog meer neergekeken dan op de reguliere arbeidsinzet. Het is

³⁰ *Het Vrije Volk*, 22-05-1945, p.2.

³¹ *De Graafschapper*, 30-05-1945, p.1.

³² *De Graafschapper*, 03-06-1945, p.1.

daarom opvallend dat dit zo neutraal in de pers naar voren kwam.³³ De groep keerde terug na een jaar van reizen en pogingen om thuis te komen. Vijf weken voor aankomst op Hollandse bodem in Eindhoven waren zij in een Russisch kamp in Oostenrijk bezocht door "een Nederlandsche militaire missie, waarna kwam vast te staan, dat hun repatriëring spoedig zou volgen".³⁴ In Eindhoven werden zij politiek onderzocht, maar ontvingen ook nieuwe kleding en schoenen van het Rode Kruis.³⁵ In zowel landelijke kranten en lokale kranten werd deze terugkeer vermeldt in de kranten van 25 en 27 mei 1946.³⁶ Het *Algemeen Dagblad* vond deze terugkeer zelfs zo bijzonder dat ze op de tweede pagina het verhaal deelde van een Rotterdamse jongen met de naam Karel Rijdsdijk die bij deze groep hoorde. Waarom de verslaggever het al in de eerste regel benoemde als een "sober verteld, maar spannend verhaal" werd duidelijk in het vervolg van het artikel. De jongen had meerdere pogingen gedaan tot ontsnappen die gevolgd werden door maanden gevangenisstraf en strafkamp.³⁷ Het is waarschijnlijk dat het verhaal van Karel Rijdsdijk in de publieke sfeer werd gedeeld vanwege deze pogingen. Het liet immers zien dat hij opstond tegen het naziregime en daarom met gepaste trots over zijn ervaringen mocht spreken.

Naast deze berichten van opluchting en blijdschap om de terugkeer van geliefden waren er ook *In Memoriam* berichten waaruit bleek dat velen de arbeidsinzet niet hebben overleefd.³⁸ Ook zij kregen respectvol een plekje in de nieuwsvoorziening; zij het ook vaak op een neutrale wijze. Zoals het bericht over de 25-jarige Gosling de Vries: "leerlooier, zoon van O. de Vries [...] Vertrok

³³ *Algemeen Dagblad*, 28-05-1946, p.2; *Arnhemsche Courant*, 27-05-1946, p.1; *Helmondsche courant*, 27-05-1946, p.1; *Het Parool*, 25-05-1946, p.3; *Het Parool*, 03-06-1946, p.3. *Overijsselsch Dagblad*, 27-05-1946, p.2.

³⁴ *Arnhemsche Courant*, 27-05-1946, p.1.

³⁵ *Idem*, p.1.

³⁶ *Arnhemsche Courant*, 27-05-1946, p.1; *Helmondsche Courant*, 27-05-1946, p.1; *Overijsselsch Dagblad*, 27-05-1946, p.2. *Het Parool*, 25-05-1946, p.3.

³⁷ *Algemeen Dagblad*, 28-05-1946, p.2.

³⁸ *De Graafschapper*, 06-09-1945, p.4; *De Waarheid*, 16-05-1945, p.2; *Dragster Courant*, 03-07-1945, p.1; *Dragster Courant*, 31-07-1945, p.1.

3 Sept. 1942 naar Duitschland voor den arbeidsinzet, overleed 15 april 1945 aan een inwendige ziekte te Aschersleben.”³⁹ In een enkel geval bevatte het *In Memoriam* een uitbreiding, zoals het geval was in de *Dragter Courant* van 31 juni 1945. Hierin werd Dirk Jensma herdacht. Hij overleed op 27-jarige leeftijd en alle plekken waar hij tewerkgesteld was geweest werden vermeld. Opvallend is dat hij omschreven werd als ”beminnelijk mensch, met een sterk gevoel voor recht”. Daarbij werd hij ook benoemd als ”oorlogsslachtoffer”.⁴⁰ Dit was wel één van de uitzonderingen en trof men zelden aan in de kranten. Maar dat het dus soms wel voorkwam liet wel zien dat er dus ook mensen waren die openlijk hun verdriet wilden uiten in de lokale krant, en die dit ook konden omdat de redactie van de krant, in dit geval de *Dragter Courant*, dit ook goedkeurde en toestond.

Bijzondere Rechtspleging

Terwijl de repatriëring ten einde liep eind 1945/begin 1946, verscheen er een nieuw soort berichtgeving in de kranten: tientallen korte berichten, en ook lange verslagleggingen over tribunalen en rechtszaken waarbij in de aanklacht het thema verplichte tewerkstelling stond. Deze berichten lijken in eerste instantie los te staan van het publieke sentiment over de arbeidsinzet en toe te behoren aan een ander thema, namelijk hoe er gehandeld werd in de bijzondere strafrechtelijke periode na de oorlog. Toch wil ik ervoor pleiten om deze berichten mee te nemen als een onderdeel van het publieke sentiment dat wordt geuit in de kranten. Ten eerste, omdat deze berichten het grootste deel vormden van de zoekresultaten naar de representatie van arbeidsinzet in de pers. Waar de arbeidsinzet maar mondjesmaat besproken werd in opiniestukken en andere vormen van opiniërende berichtgeving (waarover meer in hoofdstuk 2), kwam het onderwerp

³⁹ *Dragter Courant*, 03-07-1945, p.1.

⁴⁰ *Dragter Courant*, 31-07-1945, p.1.

veelvuldig voor in de tribunaalverslagen. De vele soortgelijke aanklachten toonden de grote impact van de verplichte tewerkstelling op de Nederlandse samenleving en benadrukten het belang van berechting in de naoorlogse jaren. Ten tweede schetste de pers hier voor de lezers hoe er werd omgegaan met mensen die bewust hadden meegewerkt aan de tewerkstelling van duizenden. Voor degenen die gedwongen in Duitsland of elders gewerkt hadden, bood dit mogelijk erkenning en voldoening. Dat deze rechtszaken publiekelijk in de krant verslagen werden werkte daar ten goede aan mee. Hoewel we tot slot niet kunnen achterhalen welke rechtszaken de kranten wel en niet haalden, blijkt uit de gepubliceerde zaken dat redacties deze als belangrijk beschouwden voor het publiek. Daarbij is opvallend dat dit voornamelijk in lokale en regionale kranten gebeurde, wat duidde op een sterke interesse in de berechting van plaats- en regiogenoten.

Dat er zoveel tribunaal-berichtgeving terug te vinden is over specifiek het onderwerp arbeidsinzet is te verklaren vanuit het bredere thema van de bijzondere rechtspraak. Al tijdens de oorlog was er vanuit zowel de samenleving als de regering de behoefte om de samenleving moreel schoon te vegen. Om te voorkomen dat burgers het heft in eigen handen zouden nemen werd er al gedurende de oorlogsjaren nagedacht over een strafrechtelijk systeem. Op 8 augustus 1945 sloten de partijen het Londense Verdrag dat de grondslag zou vormen voor de latere berechting. In dit verdrag besloot men een Internationaal Militair Gerechtshof te vormen, dat verantwoordelijk zou zijn voor internationaal gepleegde misdaden. Dit betekende dat er mensen berecht konden worden die vanuit Berlijn verantwoordelijk waren geweest voor oorlogsmisdaden die buiten Duitsland gepleegd waren. In het verdrag werd een drietal strafbare handelingen vastgesteld: ten eerste misdaden tegen de vrede, ten tweede oorlogsmisdaden en ten derde misdaden tegen de menselijkheid.⁴¹ Naast dit internationale gerechtshof werden er in Nederland binnen de ressorten

⁴¹ B.A. Sijes, *Berechting van oorlogsmisdadigers* (Amsterdam 1969) 8.

van de gewone gerechtshoven (in Den Bosch, Den Haag, Arnhem, Amsterdam en Leeuwarden) Bijzonder Gerechtshoven aangesteld. De rechtspraak hierbinnen werd gedaan door drie burgers (die jurist moesten zijn) en twee militairen. Bij ieder gerechtshof werd een openbare aanklager aangesteld die officieel procureur-fiscaal genoemd werd. Deze persoon was ambtenaar bij het ministerie van justitie en belast met het leiding geven aan het opsporingsonderzoek van de verdachte en om de zaak voor de onafhankelijke rechter te brengen. Tegen de vonnissen die het Bijzonder Gerechtshof stelde was geen hoger beroep mogelijk, maar wel de gelegenheid van cassatie waarvoor er in Den Haag de Bijzondere Raad van Cassatie werd in gesteld. De Bijzondere Raad kon als zij het niet eens was met de opgelegde straf een andere straf opleggen of de uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof vernietigen. Dit moest ervoor zorgen dat de rechtspraak met zowel snelheid als rechtvaardigheid gebeurde.⁴²

Naast de Bijzondere Gerechtshoven werden er ook negentien Tribunalen opgericht waarin het tuchtrecht gehandhaafd werd. Dit betekende dat hier Nederlanders berecht werden “die op enigerlei wijze hulp of steun hebben verleend aan de vijand, lid zijn geweest van een nationaalsocialistische organisatie, voordeel getrokken hebben uit door de vijand of diens handlangers genomen maatregelen, dan wel geen gevolg hebben gegeven aan door de regering in verband met de oorlogvoering uitgevaardigde maatregelen”.⁴³ Aan deze mensen konden drie verschillende soorten maatregelen opgelegd worden: internering, ontzetting van bepaalde rechten en verbeurdverklaring van hun vermogen.⁴⁴ Voor het Nederlandse volk was het van belang dat zij

⁴² A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag: De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 27-31; J.H.C. Blom, ‘Jaren van tucht en ascese’ in P.W. Klein en G.N. van der Plaats eds., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (’s Gravenhage 1981) 125-158, aldaar 156-157.

⁴³ A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag: De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 39-49.

⁴⁴ Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag*, 39-49.

ook op de hoogte werden gehouden van deze tribunalen, en de kranten waren daar bij uitstek een zeer geschikt middel voor.

Uit de grote hoeveelheid onderzochte artikelen kunnen meerdere conclusies worden getrokken. Allereerst is het goed om kort stil te staan bij de gebruikte terminologie. In algemene zin werd er zowel gesproken over ‘arbeidsinzet’ als over ‘tewerkstelling’. Deze termen leveren veruit de meest resultaten op. De meeste resultaten komen van ‘tewerkstelling’, ‘tewerkgesteld’ en ‘tewerkgestelden’. Dit komt overeen met de termen die nu nog levende arbeiders zelf gebruiken.⁴⁵ Daarna volgt ‘arbeidsinzet’ als tweede meest gevonden term. Anders dan de term ‘dwangarbeider’ die niks oplevert, levert ‘arbeidsinzet’ wel een aanzienlijk aantal artikelen. Blijkbaar was het dus zeer gebruikelijk om beide termen te gebruiken in de berichtgeving, maar was tewerkstelling het meest gangbaar. Tot slot volg nog de term ‘slavenarbeid’. Deze zeer emotionele term wordt echter maar mondjesmaat gebruikt en komt voornamelijk voor in 1948 tijdens de berichtgeving rondom het proces van SS-generaal Hanns Albin Rauter.⁴⁶

Ten tweede brengen de artikelen een interessante ontwikkeling aan het licht; relatief veel mannen beweerden lid te zijn geworden van de NSB of een andere nazi-instelling zoals de SS om te ontkomen aan de verplichte tewerkstelling in Duitsland. Moeten werken in Duitsland was blijkbaar zo gehaat en gevreesd dat het voor vele (jonge) mannen een beter alternatief leek om zichzelf vrijwillig aan de kant van de vijand te scharen en daarmee een vorm van zelfbeschikking te behouden. De krantenberichten verschilden hierbij van korte mededelingen zoals deze: “Johan

⁴⁵ R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024) 10-11.

⁴⁶ *Aaltensche Courant*, 02-04-1948, p.1; *Algemeen Handelsblad*, 12-02-1948, p.1; *Eindhovens Dagblad*, 03-04-1948, p.1; *Helmondsche Courant*, 12-02-1948, p.2; *Het Rotterdamsch Parool*, 12-02-1948, p.1; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch Dagblad*, 02-04-1948, p.1; *De Maasbode*, 12-02-1948, p.3; *De Volkskrant*, 02-04-1948, p.1; *Nieuw Utrechts Dagblad*, 12-02-1948, p.4; *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant*, 13-02-1948, p.1; *Nieuwsblad voor de Hoeksche Waard en IJsselmonde*, 02-04-1948, p.1; *Nijmeegsch Dagblad*, 12-02-1948, p.1; *Ons Noorden*, 12-02-1948, p.1; *Overijsselsch Dagblad*, 12-02-1948, p.1. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 12-02-1948, p.3; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 14-02-1948, p.5.

Harm Behling (ged.) landb., 39 jaar te Vlagtwedde. Werd lid van de N.S.B. om niet in Duitsland te behoeven te werken. Komt op 14 Oct. a.s. in vrijheid. Vervallen verklaard van beide kiesrechten. Radio verbeurd verklaard.”⁴⁷. Maar ook langere, meer in detail uitgewerkte tribunaalverslagen zoals de berechting van “rijwielhersteller Jan Anton Huldeman uit Winterswijk”. Hij sloot zich in november 1940 “wederom aan” bij de NSB. “Dit vond zijn oorzaak in zijn ziekte en zijn tewerkstelling in Duitsland, waar hij op een ijzerwarenfabriek werkte, wat zeer slecht voor zijn gezondheid was.” Door NSB’er te worden kon Huldeman naar huis en kreeg hij een baantje toegewezen op het distributiekantoor.⁴⁸ Of de verslaggever in zijn berichtgeving ook een moreel oordeel velde of liet merken dat de rechter dit uitte verschilde enorm. Waar het ene bericht zeer neutraal was en alleen de beschuldiging en strafeis liet horen, kon een ander bericht juist een sarcastische toon aanslaan, en daarmee een duidelijk sentiment laten blijken, zoals bijvoorbeeld in dit bericht in de *Heerenveensche Koerier*: ‘De machinist van de zuivelfabriek te Warns was zoo verstandig geweest om nog in 1944 lid der N.S.B. te worden, z.g.n. zoals hij zegt, om zich vrijwaren van de arbeidsinzet voor Duitsland. Waar zijn vader eveneens N.S.B.-er was, vond hij het onderduiken toch wel buitengewoon moeilijk.’⁴⁹

Ten derde wordt duidelijk dat een groot deel van de artikelen bestaat uit rechtszaken waarbij op zijn minst een deel van de tenlastelegging bestond uit het aangeven van arbeiders voor de verplichte tewerkstelling, zoals het verlinken van de mannen die niet naar Duitsland wilden en ondergedoken waren of het meewerken aan het uitvoeren van arrestaties van deze mannen. Deze feiten konden apart van elkaar staan, maar ook alle drie naar voren komen in dezelfde rechtszaak. De straffen die geëist werden tegen deze personen liepen flink uiteen, afhankelijk van hun andere

⁴⁷ *De Noord-Ooster*, 27-09-1946, p.2.

⁴⁸ *Nieuwe Winterwijksche Courant*, 08-08-1947, p.2.

⁴⁹ *De Heerenveensche Koerier*, 22-12-1945, p.3.

misdrijven en verdediging. Soms werd alleen een korte internering en (tijdelijke) ontzegging van de kiesrechten geëist, zoals bij Sjoerd v.d. Meulen uit Appelscha die “namen en adressen opgegeven [had] van verschillende personen, die voor verplichte tewerkstelling in Duitsland in aanmerking kwamen” en bij “een razzia de weg gewezen [had] aan Duitse soldaten”.⁵⁰ Dit soort rechtszaken werden vaak ook maar in één krant vermeld. Maar het gebeurde ook dat de aanklager de doodstraf eiste. Een voorbeeld hiervan is de zaak tegen de voormalig bakker Luzerd Hoks uit Groningen. Het feit dat zijn zaak werd beschreven in vier nationale kranten⁵¹, waarvan bij twee op de voorpagina, en in dertien lokale en regionale kranten⁵² liet zien dat het voor het publiek een bekende zaak was. Hoks was in de oorlog “zowel in Venlo en omstreken als in Overijssel en Gelderland en in de Zuid-Limburgse mijnstreek” actief geweest als controleur en had hierbij naast ondergedoken Joden ook honderden voor tewerkstelling ondergedoken mannen gearresteerd. Het werd Hoks direct aangerekend dat op zijn minst dertig van deze mensen daarna overleden in Duitse handen.⁵³ Conform de eis van de aanklager kreeg Luzerd Hoks ook de doodstraf.⁵⁴ Een unicum, want in de meeste rechtszaken is het uiteindelijke vonnis lager dan de geëiste straf of werd levenslang geëist, zoals het geval was met de soortgelijke zaak van Johann Bernard Plagge uit Valthermond.⁵⁵ In het geval van Hoks is het aannemelijk dat de doodstraf vooral voortkwam uit

⁵⁰ *De Heerenveensche Koerier: onafhankelijk dagblad voor Midden-Zuid-Oost-Friesland en Noord-Overijssel*, 21-06-1947, p.3.

⁵¹ *Algemeen Dagblad*, 21-10-1947, p.1; *De Volkskrant*, 21-10-1947, p.3; *De Maasbode*, 21-10-1947, p.2; *Trouw*, 21-10-1947, p.1.

⁵² *Aaltensche Courant*, 24-10-1947, p.3; *Deventer Dagblad*, 21-10-1947, p.3; *De Gooi- en Eemlander: nieuws- en advertentieblad*, 21-10-1947, p.3; *De Graafschapper*, 21-10-1947, p.1; *Groninger Dagblad*, 21-10-1947, p.2; *Helmondsche Courant*, 21-10-1947, p.3; *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 21-10-1947, p.1; *Nieuwsblad van het Noorden*, 21-10-1947, p.2; *Nieuw Utrechts Dagblad*, 21-10-1947, p.1; *Nieuwsblad van het Zuiden*, 21-10-1947, p.1; *Ons Noorden*, 21-10-1947, p.2; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 21-10-1947, p.3; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 22-10-1947, p.1.

⁵³ *Trouw*, 21-10-1947, p.1.

⁵⁴ *Nieuwsblad van het Noorden*, 04-11-1947, p.2; *Winschoter Courant*, 05-11-1947, p.2.

⁵⁵ *Deventer Dagblad*, 16-04-1948, p.1; *De Noord-Ooster*, 02-04-1948, p.3; *De Noord-Ooster*, 27-01-1949, p.4; *Emmer Courant*, 16-04-1948, p.5. *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 12-03-1948, p.2; *Nieuwsblad van het Noorden*, 02-04-1948, p.2; *Nieuwsblad van het Zuiden*, 16-04-1948, p.3; *Nijmeegsch Dagblad*, 16-04-1948, p.5; *Ons Noorden*, 02-04-1948, p.2; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 16-04-1948, p.3; *Trouw*, 02-04-1948,

het verraden van Joden, maar de kranten legden de nadruk op de aanklacht van arrestaties van onderduikers voor tewerkstelling.

In de hiervoor genoemde zaken ging het vaak om ‘gewone’ mensen die zichzelf op kleine of grote schaal verdienstelijk hadden gemaakt voor de Duitse bezetter. Maar een flink aantal zaken draaide ook om publiekelijk belangrijke figuren zoals burgemeesters. Veel ex-burgemeesters worden aangeklaagd met diverse soorten beschuldigingen, maar opvallend genoeg ook vaak met de aanklacht dat zij zich persoonlijk hadden bemoeid met de lokale arbeidsbureaus door bijvoorbeeld namenlijsten aan te leveren. Deze zaken werden meestal maar door één of hooguit enkele kranten vermeld en daarmee was de kous af. Zoals de zaak van de ex-burgemeester van Roden, H.R. Bruininga, die werd veroordeeld tot 18 jaar gevangenisstraf en levenslange ontzetting uit de kiesrechten en uit het recht ambten te bekleden, omdat hij “in zijn functie van burgemeester voortdurend zijn actieve medewerking verleend [heeft] bij de tewerkstelling van Nederlanders in Duitsland en bij verschillende arrestaties.”⁵⁶ Ook veel mensen met een hoge functie bij de zeer gehate arbeidsbureaus, zoals keuringsartsen en directeurs, moesten voorkomen bij de tribunalen. Een voorbeeld hiervan was de spraakmakende zaak tegen de voormalig directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Den Haag en Vlaardingen, de heer L. Th. A. Meys: “de man wiens naam op de beruchte kaarten voorkwam, die de Haagse jongelui en arbeiders opriepen ter keuring voor uitzending naar Duitsland te gaan”.⁵⁷ Als voormalig directeur werd hij er onder meer van beschuldigd “door persoonlijke bemoeienis de tewerkstelling van Nederlanders in Duitsland te hebben bevorderd, en de ambtenaren van het G.A.B. met scherpe maatregelen te hebben bedreigd,

p.2; *Trouw*, 16-04-1948, p.2; *Winschoter Courant*, 16-04-1948, p.2; *Zutphens Dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom*, 16-04-1948, p.1.

⁵⁶ *De Noord-Ooster*, 07-03-1947, p.3; *Emmer Courant*, 07-03-1947, p.3.

⁵⁷ *Algemeen Handelsblad*, 19-11-1947, p.2.

wanneer zou blijken dat zij de arbeidsinzet saboteerden.”⁵⁸ De krant omschreef hem als een “gehate ambtenaar” die “alles [deed] wat hij kon om de Haagse jongelingschap te pressen voor uitzending naar Duitsland”. Ook “spoorde hij onderduikers zelf op en leverde hij ze aan de S.D. over” en had hij “een bijzonder genoeg” in de arrestatie van illegaal werkende leden van zijn personeel. Tegen deze “land- en volksverrader” werd acht jaar gevangenisstraf geëist.⁵⁹ Deze straf ontving hij ook, zij het met aftrek van voorarrest, en ontzetting uit de kiesrechten voor tien jaar.⁶⁰ In deze wat grotere zaken waar ook meer ruimte aan werd gegeven in de kranten kwam ook beter het sentiment naar voren wat rondom deze zaken leefde. In de ogen van het publiek zijn de verdachten landverraders en verdienden ze een flinke straf.

Als vierde valt op te merken dat soms ook zaken voorbijkwamen waarin de verdediging een positief feit aanvoert over de verplichte tewerkstelling. Een voorbeeld daarvan is de zaak van de gebroeders Jongerius -eigenaren van een carosseriefabriek en een garagebedrijf- die voor een lange lijst met beschuldigingen terecht stonden voor het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam.⁶¹ Primair ging de rechtszaak over “leveranties aan de Duitse weermacht”, maar bij de verdediging kwam naar voren dat de verdachten ook aan illegaal werk zouden hebben gedaan:

“Zij hadden [...] steun verleend aan onderduikers en vaak verdraagden zij leveranties aan de Duitsers door sabotage, ook namen zij in hun werkplaatsen arbeiders in dienst om hun tewerkstelling in Duitsland te besparen. Dat deze arbeiders vaak ongeschoold

⁵⁸ *De Volkskrant*, 19-11-1947, p.2.

⁵⁹ *Eindhovens Dagblad*, 19-11-1947, p.7.

⁶⁰ *De Nederlander*, 16-06-1948, p.4; *De Nederlander*, 08-07-1948, p.6; *De Volkskrant*, 27-11-1947, p. 2; *Het Binnenhof*, 25-11-1947, p.2; *Trouw*, 08-07-1948, p.5; *Winschoter Courant*, 26-11-1947, p.1.

⁶¹ *Ons Noorden*, 01-05-1947, p.4; *Overijsselsch Dagblad*, 01-05-1947, p.4.

waren, en voor hun werk onbruikbaar, was voor verdachten – aldus getuige- geen bezwaar.”⁶²

De verdediging probeerde hiermee de rechter ervan te overtuigen dat de verdachten dus ook zeker vaderlandslievende activiteiten hadden uitgevoerd gedurende de oorlog. In een rechtssysteem waarbij het meewerken en actief bijdragen aan de verplichte tewerkstelling zeer streng werd berecht, was het duidelijk een slimme zet om ter verdediging van andere feiten aan te brengen dat je juist ook vaderlandslievend bezig was geweest door mensen te behoeden voor tewerkstelling in Duitsland. In maar ongeveer de helft van de tribunaalverslagen kwam een uitwerking van de verdediging voor. Blijkbaar vond de redacteur het dan vermeldenswaardig.

Ten vijfde valt nog iets op aan de berichtgeving rondom de berechting van nazi-kopstuk Arthur Seyss Inquart. Naast SS-generaal Hanns Albin Rauter kwam hij in de pers als één van de meest gehate personen naar voren omwille van zijn rol in de verplichte tewerkstelling in Duitsland die benoemd werd als “de menschenjacht, die een der weerzinwekkendste was van de laatste bezettingsjaren”.⁶³ Het begin van zijn proces in Neurenberg was voorpaginanieuws. Een van de punten die uitgebreid naar voren kwam in de kranten terwijl er verslag werd gedaan over de rechtszaak tegen Seyss-Inquart was het punt of de Nederlanders nu wel of niet gedwongen tewerk gesteld waren. In de publieke sfeer van Nederland zorgde deze vraag voor discussie en stilzwijgen, omdat er geen eenduidigheid over bestond. Ook in de verslaglegging van de kranten is hierover een accentverschil te zien bij deze rechtszaak. Allereerst schreven vrijwel alle kranten het volgende: “Langdurig sprak Seyss over den ‘Arbeidsinzet’, waarbij hij toegaf, dat van het half

⁶² *Ons Noorden*, 01-05-1947, p.4.

⁶³ *De Heerenveensche Koerier*, 11-01-1946, p.1.

miljoen Nederlanders in Duitsland de helft gedwongen was.”⁶⁴ Deze zeventien kranten gebruikten hetzelfde persbericht. De verslaglegging hierin wekte de indruk dat er in de rechtszaak een officieus onderscheid werd gemaakt tussen hen die vrijwillig zouden zijn gegaan en hen die gedwongen waren door bijvoorbeeld razzia's. Daarbij werd zelfs een aantal genoemd: ”de helft”. Dit onderscheid werd gemaakt en toegegeven door Seyss-Inquart, maar ondersteunde uiteraard ook de breder gedragen gedachte dat een deel van de Nederlanders vertrokken was uit avonturisme.

Er waren twee kranten die niet het algemene persbericht overnamen, maar zelf verslag deden. Niet duidelijk was of zij ook daadwerkelijk een eigen redacteur ter plaatse hadden. Aangezien het ging om twee lokale kranten is die kans klein, maar wellicht was er een getranscribeerd verslag van het proces beschikbaar voor de pers. Als eerste schreef de *Helmondsche Courant*:

”In den loop van het kruisverhoor weerlegde dr. Hirschfeld de bewering van Seyss Inquart, dat de Nederlanders, die in Duitsland gingen werken, vrijwilligers waren. Aan de ondersteuning van werklozen werd in Nederland spoedig na den inval een eind gemaakt. Dit dwong den arbeiders naar Duitsland te gaan om in hun levensonderhoud te voorzien.”⁶⁵

⁶⁴ *Arnhemsche Courant*, 11-06-1946, p.1; *Bredasche Courant*, 12-06-1946, p.2; *Dagblad voor de veenkoloniën en omliggende streken*, 11-06-1946, p.1; *De Maasbode*, 11-06-1946, p.1; *De Vrije Stemmen van Schouwen-Duiveland*, 12-06-1946, p.3. *Friesche Dagblad*, 11-06-1946, p.1; *Groninger Dagblad*, 11-06-1946, p.1; *Helmondsche Courant*, 11-06-1946, p.3; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 11-06-1946, p.3; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 11-06-1946, p.1 *Nieuwsblad van het Noorden*, 11-0-1946, p.1; *Ons Noorden*, 11-06-1946, p.1; *Overijsselsch Dagblad*, 11-06-1946, p.1; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 11-06-1946, p.1; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 11-06-1946, p.1; *Provinciaal Noordbrabantsch dagblad*, 11-06-1946, p.6; *Winschoter Courant*, 11-06-1946, p.1.

⁶⁵ *Helmondsche Courant*, 15-06-1946, p.1.

Een paar dagen later schreef het *Zutphens Dagblad* ook over deze zaak en liet dezelfde getuige, dr. Hirschfeld, naar voren komen:

”De deportatie van arbeiders naar Duitschland was volgens getuige in feite reeds vanaf het eerste jaar der bezetting verplicht door den economischen dwang. Hij zeide, dat Seyss vanaf 6 Mei 1943 levensmiddelenkaarten van weigerende arbeiders liet inhouden, welke maatregel evenwel door de Nederlandsche ambtenaren werd gesaboteerd.”⁶⁶

Beide kranten gaven een aspect weer van de getuigenverklaring die in dit proces als bewijsmateriaal werd gebruikt. Juist dit aspect was van groot belang voor het debat. Kon je zeggen dat arbeiders vrijwillig waren gaan werken in Duitsland, terwijl dit de enige manier was om geld te verdienen om zichzelf en hun families? Is iets wel vrijwillig als er sprake was van economische drang? Wie deze kranten las kreeg dus zowel een ander beeld van wat er zich heeft afgespeeld in deze rechtszaak over Seyss, als wel een ander beeld van het publieke debat over 'vrijwilligheid'. Maar omdat deze versie van het getuigenverslag maar in twee lokale kranten belicht werd, is het aannemelijk dat het merendeel van de pers niet op deze manier hun publiek wilde informeren. Wellicht waren zij bang voor commotie of stonden hoofdredacteuren dit niet toe.

Conclusie

Concluderend kan er gesteld worden dat al deze rechtszaak- en tribunaal verslagen bij elkaar genomen een goed beeld tonen over hoe het publiek werd geïnformeerd rondom de rechtszaken van hen die op één of andere wijze hadden bijgedragen aan het lot van zovele duizenden jongens en mannen. De kranten waren een communicatiekanaal tussen de rechters en

⁶⁶ *Zutphens Dagblad voor Graafschap en Veluwezoom*, 15-06-1946, 1.

het gewone volk dat genoegdoening wilde. Dat zoveel verslagen lieten zien dat in de diverse aanklachten ook de bemoeienis met of juist het onttrekken aan de verplichte tewerkstelling serieus werd meegenomen in de berechting liet zien van hoe groot maatschappelijk belang het werd geacht dat deze mensen ook daarvoor berecht werden. De toon die daarbij in de kranten werd aangeslagen wisselde van neutraal tot sarcastisch of boos, en weerspiegelde daarmee hoe er in de maatschappij over deze ‘daders’ gedacht werd. Deze berichtgeving stond in sterk contrast met het feit dat de slachtoffers van deze verdachten vaak niet over hun ervaringen konden of mochten spreken. Dit laat zien dat er in de publieke ruimte van de kranten dus wel sprake was van openlijke beschuldiging, op een soms vernederende en sarcastische wijze, maar dat er tegelijkertijd niet de ruimte was voor de slachtoffers van deze ‘daders’.

Hoofdstuk 2

Waar was de opinie?

Om allerlei redenen praatten de teruggekeerden tewerkgestelden vaak maar zelden over hun ervaringen in Duitsland (of elders in het Derde Rijk). Sommige mannen ervoeren bij thuiskomst dat hun achtergebleven familie het ook zeer zwaar had gehad en kregen het idee dat hun verhaal minder belangrijk was. Daarom zwegen ze over hun ervaringen om zo hun familieleden geen pijn te doen. Andere mannen die juist een positieve ervaring hadden hielden hun mond om dezelfde reden. Soms was er ook een gevoel van schaamte bij de mannen, omdat ze achteraf het idee hadden dat ze wel onder de tewerkstelling en de voorafgaande razzia's uit hadden kunnen komen. Zwijgen over hun ervaringen was ook dan het enige wat juist voelde. Maar er waren ook mannen die juist wel wilden praten over hun ervaringen. Soms kon dit in familiale kring en kreeg men daarbinnen de aandacht en erkenning die men nodig had.⁶⁷ Heel anders was dit in de pers. In de periode 1945-1949 is het zoeken naar een speld in een hooiberg als het gaat om ervaringsverhalen of opiniestukken over de verplichte tewerkstelling. Er was maar sporadisch aandacht voor belangrijke gebeurtenissen na de oorlog die te maken hadden met de problemen waar ex-tewerkgestelden tegen aanliepen.

1945: Ingezonden brieven

Een manier om als krantlezer je mening te ventileren over actuele onderwerpen was de ingezonden brief. Wanneer we zoeken naar ingezonden brieven in de eerste jaren na de oorlog die gaan over

⁶⁷ T. van der Linden en H. Piersma, 'Terug in het gareel, De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid' in: Hinke Piersma ed., *Mensenheugenis: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 144-147; R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024)191-202.

de verplichte tewerkstelling en de nasleep daarvan dan blijkt dat dit er maar weinig zijn. De enige brieven die we vinden zijn die in een klein lokaal nieuws- en advertentieblad *Het Laatste Nieuws* dat twee keer per week in het Westland verschijnt en in het dagblad *De Typhoon* dat verspreid werd in de Zaanstreek.⁶⁸ In *Het Laatste Nieuws* verscheen ruim een maand na het einde van de oorlog de eerste ingezonden brief met de titel: *Eere wien eere toekomst!* Het bleek het startschot voor een zogenoemde polemiek: een openlijk gevoerde pennenstrijd.⁶⁹ Hoewel deze polemiek dus verscheen in een lokale krant wil ik er toch aandacht aan geven om twee redenen. Allereerst omdat ik het belangrijk vind om deze briefwisseling niet af te doen als onbelangrijk omdat het in een lokaal krantje verscheen. Daarmee zou ik de impact en het nut van de lokale journalistiek onderschatten, die zeker in een periode als de late jaren veertig absoluut een gevestigde invloed had. (Zoals ook beschreven is door journalist Jan Maarten Pekelharing. Zie hoofdstuk 1.)⁷⁰ Ten tweede laten deze brieven, hoewel dus schaars bewijsmateriaal, op directe wijze zien dat het er op lijkt dat er weinig ruimte was voor de verhalen van ex-tewerkgestelden.

De eerste ingezonden brief verscheen op 15 juni 1945 en was ondertekend door K. In deze brief uit hij zijn frustratie uit over de, in zijn optiek, te positieve ontvangst van de terugkerende jongens en mannen uit Duitsland die daar tewerkgesteld waren. Dit schrijven ging gepaard met harde, emotionele en duidelijk kwetsend bedoelde uitspraken. K. begon zijn brief met de notie dat er “verblijdende berichten [zijn] van personen die, na kortere of langere afwezigheid, terugkeren uit het Derde Rijk.” Volgens K. was het gepast om de overlevenden uit de verschillende

⁶⁸ *De Typhoon*, 21-06-1945, p.1; *De Typhoon*, 22-06-1945, p.1; *Het Laatste Nieuws*, 15-06-1945, p.1; *Het Laatste Nieuws*, 20-06-1945, p.1; *Het Laatste Nieuws*, 22-06-1945, p.1-2; De Online Encyclopedie van de Zaanstreek - Typhoon, Dagblad voor de Zaanstreek <https://www.zaanwiki.nl/encyclopedie/doku.php?id=typhoon> (geraadpleegd 31 december 2024).

⁶⁹ Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren – Algemeen Letterkundig Lexicon https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02653.php (geraadpleegd 31 december 2024)

⁷⁰ J.M. Pekelharing, *De Nieuwsbladpers in Nederland: ontwikkeling van de lokale pers aan de hand van zestig jaar NNP, 1945-2005* (Amsterdam 2005) 13-17, 20.

concentratiekampen te eren met een warm welkom met bijhorende “redevoeringen en toespraken, doorgloed van dankbaarheid”. Het was volgens hem zelfs de plicht van het Nederlandse volk om deze mensen “die deze verschrikkingen hebben overleefd [...] in alles bij te staan.” Dit warme welkom gold ook voor degenen die tijdens razzia’s waren opgepakt. Maar dit warm onthaal mocht er absoluut niet zijn voor hen die “op hun stoep voor de deur hebben staan wachten”. Dit gold voor zowel krijgsgevangenen die zichzelf hadden gemeld als voor arbeiders die “vrijwillig of ‘gedwongen’ vrijwillig” naar Duitsland waren gegaan. Volgens K. vonden veel mannen het “wel een interessant iets, je kreeg nog loon op den koop toe en aan ‘amusement’ geen gebrek!” Ter ondersteuning van zijn negatieve visie gebruikte K. het argument dat de “oorlog door hun medewerking werd verlengd”.⁷¹

Volgens K. was het onrechtvaardig dat tewerkgestelden in Duitsland via de repatriëringsdienst naar huis konden komen, maar onderduikers het zonder enige vorm van overheidshulp moesten stellen. Hij had daar graag verandering in gezien en riep daarom op tot een andere houding ten aanzien van de arbeiders: “Wij moeten dus wel voorzichtig zijn met fanfares en tromgeroffel. Zulk eerbetoon moet wel aan het juiste adres komen, in geen geval dus bij de genoemde arbeiders.” De oproep ging vergezeld met een laatste verwijtende alinea aan het adres van de arbeiders. Niet alleen mochten zij niet warm onthaald worden, ook mochten zij volgens K. niet hun verhalen delen over de verschrikkingen die ze hadden meegemaakt: “Zij moeten maar geen gruwelverhalen ophangen van bombardementen”. De arbeiders moesten hun terugkomst maar in besloten familiekring vieren en “dan maar zo snel mogelijk aan het werk, nu in ons eigen land en voor ons eigen volk, dus als Nederlanders!”. De slotsom van zijn betoog: ”Denk er dus wel om, Eere wien ere toekomt!”, leek te dienen om het geweten van de krantlezers nog éénmaal

⁷¹ *Het Laatste Nieuws*, 15-06-1945, p.1.

aan te spreken.⁷² Het is duidelijk dat deze brief bedoeld was om de lezers van *Het Laatste Nieuws* goed duidelijk te maken niet publiekelijk blij te zijn met de terugkeer van de tewerkgestelden en de teruggekeerden duidelijk te maken dat zij vooral moesten zwijgen en aan het werk moesten gaan, ongeacht wat zij hadden meegemaakt in Duitsland of elders. Zij waren geen slachtoffers, maar konden misschien zelfs gezien worden als ‘daders’ die hadden geholpen de oorlog te verlengen.

De brief kreeg reacties in de volgende twee edities van *Het Laatste Nieuws*. Op 20 juni reageerde de heer M. Lievaart “namens vele arbeiders”.⁷³ Meneer M. Lievaart was de enige van de briefschrijvers die zijn eigen naam gebruikte. Daarmee liet hij zien dat hij niet bang was om zijn mening te geven, ook al was dit in een krantje waarvan iedere lezer hem gekend zal hebben. De brief van M. Lievaart is belangrijk, niet alleen omdat het een duidelijke en felle reactie is op de brief van K. maar juist ook omdat uit de brief blijkt dat M. Lievaart zelf arbeider was geweest in Duitsland. Dat een ex-tewerkgestelde zich in deze periode publiekelijk uitsprak was nog zeldzamer dan de aandacht voor deze doelgroep zelf. Lievaart weerlegde de verschillende verwijten en argumenten van K. De twee belangrijkste tegenargumenten die Lievaart in zijn brief aandroeg waren dat het ten eerste helemaal niet zo makkelijk was om geen gehoor te geven aan de oproep tot tewerkstelling: “Werd er twee of drie jaar geleden tegen die jongens gezegd: ‘Blijf maar thuis, je krijgt van mij geld en levensmiddelenkaarten’? ... Hoe hadden de gezinnen het gehad, waar 3 of 4 jongens hadden moeten onderduiken?”⁷⁴ Ten tweede stelde hij dat vaderlandsliefde niet alleen getoond werd door het verzet in Nederland, maar dat ook onder de tewerkgestelden verzet en sabotage plaatsvond:

⁷² *Het Laatste Nieuws*, 15-06-1945, p.1.

⁷³ *Het Laatste Nieuws*, 20-06-1945, p.1.

⁷⁴ *Idem*, p.1.

“Weet ‘mijnheer K.’ er misschien iets van hoeveel er door de jongens in Duitschland is gesaboteerd? Ik kan u garanderen dat dit niet zoo’n heel klein beetje is geweest. Hier in Nederland werd ondergronds verzet gepleegd, maar door ons, in Duitschland, óók, en ik kan u de verzekering geven, dat het heusch niet van gevaar ontbloomt was om in den vijand zijn eigen land te saboteeren en de boel te ondermijnen.”⁷⁵

Op 22 juni reageerden nog twee krantlezers op de originele brief: meneer B. en meneer Kg.⁷⁶ B. bleek de vader van een tewerkgestelde zoon te zijn en door hem een negental vragen voor te leggen probeerde hij K. duidelijk te maken dat hij het niet met hem eens was: “Het is mij opgevallen, dat daarin door den onderteekenaar ergernis getoond wordt tegen het gunstig onthaal, wat onze jongens en mannen ondervinden als zij weer hun voeten op vrijen vaderlandschen bodem zetten, na soms 2½ à 3 jaar of soms nog langer onafgebroken als slavenarbeiders in een hel als Duitschland te hebben vertoefd.”⁷⁷ Om tot een meer genuanceerde blik op de zaak te komen bracht B. daarom een belangrijk tegenargument in: “Hoevele duizenden zijn hier in ons vaderland niet onvrijwillig ingeschakeld in het arbeidsproces, hetzij om voor de moffen te werken of om leveranties te doen? Zijn deze allen te beschuldigen van het doen van een on-vaderlandse daad [...]?”⁷⁸ Hoewel meneer Kg. in eerste instantie een poging deed om zich te proberen in te leven in beide kanten van het verhaal, nam hij uiteindelijk een aanvalspositie in. Daarbij probeerde hij vooral de onderduikkwestie aan te kaarten en aan te geven dat het hem verwonderde dat er tegen de mannen van het arbeidsbureau nog geen maatregelen getroffen waren. Deze stellingname raakte

⁷⁵ *Het Laatste Nieuws*, 20-06-1945, p.1.

⁷⁶ *Idem*, p.1-2.

⁷⁷ *Het Laatste Nieuws*, 22-06-1945, p.1.

⁷⁸ *Idem*.

echter precies één van de zere plekken van de arbeiders, namelijk, dat degenen die op de arbeidsbureaus werkten na de oorlog ook gewoon hun baan behielden en op geen enkele wijze te horen kregen dat zij wellicht ook werk hadden verricht waar je met meerdere visies naar kon kijken. Na het plaatsen van deze twee ingezonden reacties nam de krant het besluit om de polemiek te stoppen, maar voor dit gebeurde gaf zij zelf ook nog fel commentaar op (voornamelijk) de ingezonden brief van M. Lievaart. De strekking hiervan was zeer negatief. Ook de redactie van *Het Laatste Nieuws* was van mening dat de tewerkgestelden een keuze hadden en er geen verzachtende omstandigheden zijn.⁷⁹ Door als redactie duidelijk dit standpunt in te nemen en geen reacties meer te publiceren op de zaak sloot men hier de deur voor dit onderwerp, alhoewel de redactie zelf ook wel aanvoelde dat hiermee de kous niet af was: "Vermoedelijk zal bij een of ander onderwerp nog wel eens op deze kwestie worden teruggekomen."⁸⁰

Ook in voormalig verzetskrant *De Typhoon* verschenen in juni 1945 twee brieven. Net als in *Het Laatste Nieuws* was ook hier de aanleiding tot het schrijven de op dat moment in volle gang zijnde repatriëring en kreeg de eerste brief de titel: 'Eere wien eere toekomt'. Toch betrof het hier een andere schrijver die aangaf het volkomen eens te zijn "met een ander vroeger verzetsblad".⁸¹ Daaruit kon worden afgeleid dat de schrijver de polemiek in *Het Laatste Nieuws* had gelezen. De schrijver van deze brief, H---e, had echter wel een wat andere insteek en liet in de brief weten dankbaar te zijn de tewerkgestelden "na alle doorgestane ellende weer veilig en gezond in ons midden terug te zien en verheugen ons over, dat zij het, behoudens de ontzaglijke bombardementen, niet al te slecht hebben gehad".⁸² Toch veranderde ook zijn toon en gaf hij

⁷⁹ *Het Laatste Nieuws*, 22-06-1945, p.2

⁸⁰ *Idem*, p.2.

⁸¹ *De Typhoon*, 21-06-1945, p.1.

⁸² *Idem*, p.1.

kritiek op de regering, die in zijn optiek veel te veel aandacht en middelen schonk aan de terugkerende tewerkgestelden en daarbij de onderduikers niet gelijkstelde. De kritiek in deze brief zat hem vooral in het gemis aan publieke waardering van de onderduikers en in de onvrede over de eerste lichte arbeiders die zich volgens de schrijver “bij de eersten oproep om te verschijnen gemeld hebben”.⁸³ De brief kreeg in de volgende krant een vervolg waarbij via de redactie een voormalig onderduiker zijn ervaring deelde. Ook hij sprak zijn gemis aan erkenning en hulp na de oorlog uit in harde, niet mis te verstane bewoordingen.⁸⁴

De brieven en hun reacties in *Het Laatste Nieuws* en *De Typhoon* lieten een belangrijk sentiment zien. Verzetslieden en onderduikers in deze periode voelden zich niet (genoeg) gezien en gehoord en tevens achtergesteld bij hen die gerepatriëerd werden uit Duitsland. De in hun ogen onrechtvaardige toestand die ontstaan was in de eerste maanden na de oorlog zorgde ervoor dat ze zich publiekelijk hard uitspraken en geen oog hadden voor de mannen die terugkwamen uit zware omstandigheden. Het beeld dat zij schetsten in deze lokale kranten was zwart-wit. De onderduikers hadden het zwaar gehad en alles gedaan voor het vaderland, terwijl de mannen die wel waren gaan werken in Duitsland dat vrijwillig en misschien zelfs met plezier hadden gedaan en daar een goed leventje hadden geleid. Het is goed voorstelbaar dat er inderdaad scheve situaties waren en dat deze kritiek niet uit de lucht gegrepen was. Door het echter zo zwart-wit in de krant te publiceren werd de ruimte voor de ervaringen van de slachtoffers van de verplichte tewerkstelling ingeperkt. Indien je, net als de ex-tewerkgestelde en de vader van de ex-tewerkgestelde, probeerde om nuance aan te brengen in deze zwart-wit analyse van de situatie, kreeg je het deksel op de neus. Voor nuance was in deze periode publiekelijk geen ruimte. Daarom laten deze brieven een voorbeeld

⁸³ *De Typhoon*, 21-06-1945, p.1.

⁸⁴ *De Typhoon*, 22-06-1945, p.1.

zien waarom je in deze periode niet meer ervaringsverhalen of opiniestukken vindt over de *Arbeitseinsatz*, ondanks het feit dat er een grote groep Nederlanders is die hier mee te maken heeft gehad.

1946: Nederlands Verbond van Gerepatrieerden

Zoals we gezien hebben waren er enkele individuen die publiekelijk probeerden op te komen voor de belangen van ex-tewerkgestelden. Maar in deze periode gebeurde dit ook al op een meer georganiseerde manier. In september 1945 werd het Nederlands Verbond van Gerepatrieerden opgericht als lokale organisatie in Eindhoven, maar groeide als snel uit tot een nationale organisatie. In 1946 vertegenwoordigde de vereniging ongeveer 400.000 ex-tewerkgestelden, waarbij het de problematiek probeerde aan te kaarten waar deze groep tegen aan liep.⁸⁵ Kranten in deze periode besteden af en toe aandacht aan de vereniging, onder andere aan de populaire theatervoorstellingen die gegeven werden.⁸⁶ Voor de serieuzere zaken die de vereniging op zich nam leek echter maar weinig ruimte te zijn in de pers. Ruim een jaar na de bevrijding probeerde de vereniging bezorgdheden en klachten over de omgang met ex-tewerkgestelden en de maar lastig op gang komende berging van overleden kameraden in Duitsland kenbaar te maken aan de Nederlandse regering. Op 1 juni 1946 verscheen daarover in de *Trouw* een verslag van een brief die het *Nederlands Verbond van Gerepatrieerden* gestuurd had naar de ministerraad. De *Trouw* rapporteerde enige zaken uit de brief zoals de negatieve houding van het Nederlandse volk ten opzichte van ex-tewerkgestelden, die gezien werden als 'slappelingen' en 'geen goede

⁸⁵ R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024) 189-190; T. van der Linden en H. Piersma, 'Terug in het gareel, De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid' in: Hinke Piersma ed., *Mensenheugenis: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 140-143.

⁸⁶ *Bredasche Courant*, 11-10-1946, p.2; *Bredasche Courant*, 14-10-1946, p.2; *Bredasche Courant*, 11-04-1947, p.2; *Deventer Dagblad*, 27-08-1946, p.1; *De Noord-Ooster*, 17-04-1947, p.3; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 22-07-1946, p.1.

Nederlanders'. Ook het heikele punt waarover al sinds het begin van de repatriëring veel discussie was geweest dat in veel gevallen werkgevers weigerden om ex-tewerkgestelden weer in dienst te nemen, ondanks de bepalingen die er hiervoor gegeven waren vanuit de overheid⁸⁷, kreeg aandacht. De vereniging pleitte voor een gunstige oplossing "voor de vele moeilijkheden, waarmede de gerepatrieerden te kampen hebben".⁸⁸ Dat de *Trouw* verslag deed van deze brief, en notabene op de tweede pagina, was opvallend vanwege meerdere redenen. Allereerst was de *Trouw* een voormalig verzetskrant. Logisch was geweest als in dit maatschappelijk debat de krant de kant van de verzetshelden gekozen had die keer op keer benadrukten dat de gerepatrieerde tewerkgestelden geen recht hadden op een goede en vriendelijke behandeling. Maar *Trouw* koos ervoor om op neutrale wijze verslag te doen van deze brief. Blijkbaar werd de nieuwswaarde van deze brief voor de lezers ingezien en besloot de redactie daarom de brief (deels) te delen. Dat ze dit deden zonder een kritische noot van de redactie kan erop duiden dat ze het ook eens waren met de inhoud van de brief. Ten tweede was *Trouw* de eerste nationale krant die de brief vermeldde. Enkel drie lokale kranten deden het hetzelfde. Waarom de redactie van *Trouw* wel nieuwswaarde zag in deze thematiek en de andere nationale kranten niet is niet duidelijk.

Het artikel uit de *Trouw* over de brief van het Nederlands Verbond van Gerepatrieerden werd overgenomen in *De Vrije Stemmen van Schouwen-Duiveland*⁸⁹ eveneens een voormalig verzetskrant, maar dan lokaal. *De Heerenveensche Koerier* daarentegen deed haar eigen verslag waarin de brief aan de ministerraad niet benoemd werd.⁹⁰ In plaats daarvan focust het artikel zich op een druk bezochte vergadering van de NVVG. In deze vergadering hadden de ex-

⁸⁷ *De Uitkijk*, 14-07-1945, p.9; *Gooische klanken*, 15-05-1945, p.1.

⁸⁸ *Trouw*, 01-06-1946, p.2.

⁸⁹ *De Vrije Stemmen van Schouwen-Duiveland*, 03-06-1946, p.4.

⁹⁰ *De Heerenveensche Koerier*, 03-06-1946, p.1.

tewerkgestelden verklaard dat “in deze kringen groote onrust en zelfs bitterheid heerscht” over het feit dat in tegenstelling tot de behandeling vanuit de regering van uit Indië gerepatrieerden er zo “ontstellende weinig aandacht” geschonken was aan de “materieele verzorging der ex-gedeporteerden”. De krant benoemde ook wat de ex-tewerkgestelden graag zouden willen en vermeld dat “met diep leedwezen [...] de slachtoffers van de Duitse slavenjacht, die in het buitenland door ziekte, bombardement of ongeval om het leven zijn gekomen” herdacht werden. Hierbij was de oproep om zo mogelijk deze slachtoffers in Nederland te herbegraven. Of *De Heerenveensche Koerier* daadwerkelijk een redacteur ter plaatste had op de vergadering is lastig te achterhalen. Het feit dat dit verslag op de voorpagina stond en dat er, net als in *Trouw*, geen negatief commentaar op werd gegeven, duidt erop dat deze krant de verzoeken van de NVVG namens de ex-tewerkgestelden positief beoordeelde.

Ruim twee weken na het verschijnen van het artikel in *Trouw* publiceerde *De Volkskrant* op 18 juni ook een artikel over het Nederlands Verbond van Gerepatrieerden. Het nationale katholieke dagblad schreef het artikel op titel “Van een spec. Verslaggever”.⁹¹ Dit zou betekenen dat deze verslaggever daadwerkelijk aanwezig was geweest bij het “onderhoud” waarvan het verslag deed. De manier waarop het artikel was geschreven liet dit ook zien, door onder andere de sprekers bij naam te noemen zoals de voorzitter P.L. van der Voort. In het artikel werd ook specifiek een bespreking genoemd met “de leiding van het Centraal Distributiekantoor de Den Haag” waarbij door de NVVG een verzoek werd ingediend om verval van de regels die gebruikt werden voor de verdeling van schoeisel. Deze regels waren namelijk zeer nadelig voor de gerepatrieerden. De verslaggever schreef echter: “Het Centraal Distributiekantoor zou dit voorstel in overweging nemen, maar het heeft er alle schijn van dat het hierbij voorlopig zal blijven.” Naast

⁹¹ *De Volkskrant*, 19-06-1946, p.3.

dezelfde punten van bezorgdheid die in de artikelen van de andere kranten verschenen, vermeldde *De Volkskrant* nog een punt: de behandeling van ex-tewerkgestelden in België en Frankrijk was vele malen beter georganiseerd en vriendelijker. De overheid gaf hun subsidie, een extra bonkaart en indien nodig zelfs een gratis verblijf in het sanatorium voor zes maanden. Een schrill contrast met de Nederlandse ex-tewerkgestelden. Het bericht sloot af met een duidelijk voorbeeld van de vastberadenheid waarop de stichting hier naar keek: “Wij zullen niets onbeproefd laten, verklaarde de heer Van der Voort, om deze sociale voorziening internationaal ingang te doen vinden.”⁹²

Wat deze artikelen laten zien is tweeledig: enerzijds waren er kranten die de activiteiten van de NVVG objectief versloegen, maar dit zijn er maar weinig. Hoewel de vereniging later dat jaar nog enkele malen genoemd werd in verschillende kranten vanwege de trage gang van zaken rondom de berging van de lichamen van de in Duitsland overleden Nederlanders en de vragen die zij daarover bleven stellen aan de regering, kregen zij verder geen aandacht van de pers.⁹³ Dit laat wederom zien dat er in deze periode (nog) geen publieke ruimte was voor de problematiek waar de ex-tewerkgestelden tegenaan liepen bij terugkomst in hun thuisland. Enkel de omgekomen tewerkgestelden konden en mochten openlijk betreurd worden, omdat zij met hun dood nu definitief bij de groep ‘oorlogsslachtoffers’ behoorden.

1948: Raad van Beroep inzake de Perszuivering

In 1948 kwam het onderwerp tewerkstelling zowel landelijk als regionaal en lokaal subtiel naar voren in opiniestukken toen een belangrijk vonnis van de Raad van Beroep inzake de Perszuivering uitgesproken werd.⁹⁴ De Commissie voor de Perszuivering werd ingesteld in 1945 en had als taak

⁹² *De Volkskrant*, 19-06-1946, p.3.

⁹³ *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedese Courant en Vrije Twentsche Courant*, 17-04-1951 p.3.

⁹⁴ *Friesch Dagblad*, 17-03-1948, p.2; *Heerenveensche Koerier*, 19-03-1948, p.1; *De Maasbode*, 16-03-1948, p.1; *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 14-04-1948, p.2; *Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 19-03-1948, p.2; *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant*, 15-03-1948, p.1; *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant*,

het beoordelen van journalisten en kranten die tijdens de oorlog functies in de pers hadden vervuld.⁹⁵ In het journalistieke landschap was dit vonnis wat uitgesproken werd over *Nieuwsblad van het Noorden* erg belangrijk en dit is ook terug te zien in de berichtgeving. Door veel kranten werd uitgebreid op het vonnis ingegaan. Doordat de verschillende aspecten van het vonnis benoemd werden, kon de krantlezer ook begrijpen hoe er geoordeeld was en waarom er onrust heerste. In het vonnis over *Nieuwsblad van het Noorden* stelde de Raad dat de hoofdredacteur van de krant zijn best kon doen “de krant zoveel mogelijk vrij te houden van voor vaderlandsvoelende lezers aanstotelijke plaatsjes en teksten, maar deze pogingen konden slechts voor een deel slagen”.⁹⁶ Dit argument werd echter door *De Maasbode* als “niet erg flink” bestempeld. Wat diverse redacteuren echter echt boos maakte was het volgende argument dat de Raad gaf:

“De verantwoordelijkheid van directeurs [...] was ook gemoeid bij het voortzetten van hun bedrijf, zolang de krant voor het publiek leesbaar bleef; wie in de bezettingsjaren, zonder dat het strikt nodig was, het verzorgen van zijn dagblad opgaf schoot te kort tegenover het personeel, dat aan de krant werkzaam was en door de voorzetting van het bedrijf gevrijwaard was voor tewerkstelling in Duitsland”.⁹⁷

Wat de reacties van de diverse kranten goed lieten zien was dat hoewel het personeel vrijwaren voor tewerkstelling in Duitsland als zeer belangrijk argument werd gezien door de Raad, dit niet het geval was voor de kranten. Deze artikelen weerspiegelden daarom goed het heersende sentiment dat ook uit de tribunaalverslagen naar voren kwam. Aan de ene kant was er een sterk

22-03-1948, p.1; *Nieuwsblad voor de Hoeksche Waard en IJsselmonde*, 19-03, 1948, p.2; *Overijsselsch Dagblad*, 17-03-1948, p.1; *Het Parool*, 17-03-1948, p.3; *Trouw*, 16-03-1948, p.1.

⁹⁵ L. Lichtenberg, ‘De pers in Nederland in de Tweede Wereldoorlog’, *Trefpunt speciaal: gewijd aan het beleid van WVC voor oorlogsgetroffenen en aan de rol van de pers tijdens de oorlog in Nederland* (1984) 27-40, aldaar 39-40; J.M. Pekelharing, *De Nieuwsbladpers in Nederland: ontwikkeling van de lokale pers aan de hand van zestig jaar NNP, 1945-2005* (Amsterdam 2005) 13-17, 20.

⁹⁶ *De Maasbode*, 16-03-1948, p.1.

⁹⁷ *Idem*, p.1.

overheersend rechtvaardigheidsgevoel dat iedereen veroordeeld wilde zien die zich niet vaderlandslievend had gedragen en zich als vriend van de nazi's had opgesteld. Aan de andere kant werd er nauwelijks tot geen ruimte gelaten voor diegene die geen keus hadden gevoeld als het ging om de verplichte tewerkstelling.

Wat deze zaak gecompliceerd maakte was dat de feiten niet zo zwart-wit waren als gewenst. De dagbladbedrijven die hun krant behielden in oorlogstijd behoedden daarmee inderdaad hun werknemers van de zo gevreesde tewerkstelling in Duitsland. Tegelijkertijd had het voortbestaan van hun kranten voor de directeuren en de andere bestuursleden van deze bedrijven een financieel voordeel, wat maakte dat zij de censuur van de bezettende macht voor lief namen. Opiniestukken namen daarom ook een sarcastische toon aan. Zo stelde de *Trouw* op hun voorpagina:

“Wij verwachten dat nu binnenkort het ‘Friesch Dagblad’ het recht zal worden ontzegd een journalistieke functie te vervullen. Want het Friesch Dagblad heeft het bijltje er bij neergelegd toen de journalisten gedwongen werden zich in een nazi-organisatie te organiseren. [...] Nog voordat de advertenties en prentjes en artikelen waarover de Raad van Beroep zo vergoelijkend spreekt, aan de orde waren. [...] Het ‘Friesch Dagblad’ is een onvaderlandslievende krant. Het schoot tekort tegenover zijn personeel, dat aan de krant werkzaam was en het schoot te kort tegenover de lezers! [...] Hadden zij maar liever gehandeld als het ‘Nieuwsblad van het Noorden’. Daar zaten de ware vaderlanders tijdens de oorlog! Die kenden hun plicht! Die brachten het offer! Slikken en schikken.”⁹⁸

⁹⁸*Trouw*, 16-03-1948, p.1.

Het citaat uit het opiniestuk van de *Trouw* gaf duidelijk aan waarom deze zaak naar voren kwam in zowel de landelijke als de lokale kranten; de essentie van de zaak ging de journalistiek zelf aan. De journalisten die geweigerd hadden om zich (in eigen optiek) voor het karretje van de nazi's te laten spannen zagen in hun opinie nu degene die dat wel gedaan hadden daarvoor beloond worden. De redacteur in *Trouw* verwoorde het belang van de zaak daarom als volgt:

“Deze zaak heeft een direct belang voor het heden en voor de toekomst. Want het gaat hier over de vraag of geestelijke en politieke collaboratie met een vijandelijke totalitaire staatsmacht geoorloofd is. Ja, zegt de Raad van beroep inzake de Perszuivering. [...] Neen, zei het verzet. Neen, zegt eenieder, die van nationaal-socialisme en communisme het wezen begrijpt en het wezen haat.”⁹⁹

In directe zin ging het hier natuurlijk over de kranten, de redacteurs en directeurs en hun beslissingen, maar in indirecte zin ook over de verplichte tewerkstelling. Het feit dat de Raad van Beroep het behoeden voor tewerkstelling als legitiem argument zag, is precies hetgeen wat kwaad bloed zette. Volgens de verschillende kranten was dat namelijk geen legitiem argument. Het op geen enkele wijze meewerken met de vijand had groter belang dan personeel vrijwaren voor verplichte tewerkstelling.

Conclusie

De in dit hoofdstuk besproken brieven en artikelen weerspiegelden duidelijk het zwart-wit denken na de oorlog. In de ingezonden brieven botsten de werelden van onderduikers en ex-tewerkgestelden op elkaar, maar de ruimte om daar nuance in aan te brengen was er niet. Daarmee trokken de ex-tewerkgestelden aan het kortste eind. De onwilligheid om te erkennen dat ex-

⁹⁹ *Trouw*, 16-03-1948, p.1.

tewerkgestelden ook problemen en oorlogservaringen konden hebben die het delen in de publieke ruimte waard waren, was ook terug te zien in de berichtgeving rond de Nederlandse Vereniging van Gerechtvaardigden. Uit het stof dat opwaarde over de uitspraak van de Raad van Beroep inzake de Persvrijheid, kan gezien worden hoe sterk het morele oordeel was over wel of niet meebuigen met de bezetter, ongeacht of daarmee mannen gevrijwaard konden worden van de verplichte tewerkstelling. Wat al deze onderwerpen gemeen hadden is het uiteindelijke publieke negatieve oordeel over verschillende aspecten van de verplichte tewerkstelling. Dit kan er aan bijgedragen hebben dat er in de samenleving negatief over de ex-tewerkgestelden gedacht werd. Daarnaast zou het een basis van zwijgen over de verplichte tewerkstelling gefaciliteerd kunnen hebben.

Hoofdstuk 3

Het grote zwijgen?

In de vorige hoofdstukken hebben we gekeken naar het publieke sentiment over de verplichte tewerkstelling in krantenartikelen uit de periode van 6 mei 1945 tot en met 31 december 1949. In dit laatste hoofdstuk willen we kijken naar de periode van 1 januari 1950 tot en met 31 december 1969. In de literatuur wordt de periode vanaf de jaren vijftig ook wel het ‘grote zwijgen’ genoemd.¹⁰⁰ Het zou tot de jaren tachtig duren voor de ex-tewerkgestelden zelf het zwijgen probeerde te doorbreken.¹⁰¹ Dit ‘grote zwijgen’ zou betekenen dat het onderwerp tewerkstelling niet meer bespreekbaar was en daarom dus ook niet meer in de publieke ruimte van de pers ter sprake kwam. Volgens Renske Krimp verschoof in de jaren zestig de publieke herinneringscultuur van ‘helden’ naar ‘slachtoffers’.¹⁰² Binnen deze verschuiving had er dus ook weer meer aandacht kunnen komen voor de ex-tewerkgestelden. Met de verschijning van het eerste wetenschappelijke boek over het onderwerp verplichte tewerkstelling in 1966 lijkt dit ook zo te zijn. De dikke pil van ruim 700 bladzijdes werd geschreven door historicus Ben Sijes en is getiteld *De Arbeidsinzet: De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*. De vraag is echter of dit boek ook daadwerkelijk binnen die veranderende publieke herinneringscultuur valt of dat het meer toeval is.

In dit hoofdstuk willen we eerst kort kijken naar de publieke herdenkingscultuur in zijn algemeenheid in Nederland. Daarna zullen we inzoomen op de krantenartikelen die gaan over de

¹⁰⁰ R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024) 185; T. van der Linden en H. Piersma, ‘Terug in het gareel, De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid’ in: Hinke Piersma ed., *Mensenheugenis: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 147.

¹⁰¹ R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024) 205-206.

¹⁰² Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld*, 218-219.

verplichte tewerkstelling in de jaren vijftig en onderzoeken of er daadwerkelijk sprake was van het ‘grote zwijgen’. Ten derde willen we kort kijken naar de jaren zestig om te zien of er in de aanloop naar de publicatie van Sijes boek al een verandering op te merken is in de publieke herinneringscultuur. Aansluitend zullen we uitgebreid ingaan op de vraag of het boek van Sijes uitgelicht werd in de kranten, op welke manier dit gebeurde en of dit daadwerkelijk publiekelijk een ander sentiment gaf over de verplichte tewerkstelling. Tot slot onderzoeken we of de jaren na de publicatie een ander sentiment laten zien. We onderzoeken deze periodes door gebruik te maken van dezelfde combinaties van zoektermen als we hebben gedaan voor de vorige hoofdstukken en aan te vullen met specifiekere zoektermen die bijvoorbeeld gericht zijn op het boek van Ben Sijes. Het opdelen van het hoofdstuk in ‘de jaren vijftig’ en ‘de jaren zestig’ heeft als belangrijkste reden dat de kanteling in de publieke herinneringscultuur plaatsvond eind jaren vijftig/begin jaren zestig.¹⁰³

Publieke herinneringscultuur

De publieke herinneringscultuur aan de Tweede Wereldoorlog vond zijn wortels nog voor de oorlog in Nederland uitgebroken was. Door de verhoogde oorlogsdreiging werden vanaf september 1939 meer militairen ingezet om het neutrale Nederland te bewaken. Militairen die bij deze dienst omkwamen kregen bijzondere gedenk-en graftekens. Na de inval in Nederland werden herdenkingsdiensten gehouden voor de gesneuvelden soldaten en werden monumenten opgericht om deze mannen te herdenken. Historicus Rob van Ginkel schrijft hierover: “Er ontstond, kortom, vrijwel onmiddellijk een op de oorlog betrokken materiële en immateriële herinneringscultuur.”¹⁰⁴

¹⁰³ M. de Keizer, ‘Inleiding’, in Idem, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 15; R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024) 218-219.

¹⁰⁴ R. van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 43.

De bezetter liet het herdenken toe tot eind 1943. Daarna mochten burgers die door oorlogsgeweld om het leven waren gekomen niet meer worden herdacht. Pas na de bevrijding kon het grootse aantal slachtoffers herdacht worden. Dit werd dan ook met grote inspanning gedaan.¹⁰⁵

Zoals er tijdens de oorlog al nagedacht werd over een resocialisatieplan voor de gerepatrieerden, zo werd er ook nagedacht over het oprichten van monumenten. Verschillende partijen, waaronder architecten, lieten hun stem horen over hoe de monumenten vorm gegeven moesten worden.¹⁰⁶ De in de oorlog gemaakte plannen werden lang niet allemaal uitgevoerd. De Nederlandse Kring van Beeldhouwers pleitte bij het Militair Gezag voor een voorlopig verbod op een ‘monumentenregen’. Ook de Groote Advies-Commissie der Illegaliteit had eisen. (Deze commissie bestond uit vertegenwoordigers van ongeveer twintig landelijk opererende illegale groeperingen en bleef als adviesorgaan van de regering functioneren tot de verkiezingen van mei 1946.)¹⁰⁷ Zij wilden betrokken zijn bij de oprichting van monumenten voor verzetsmensen om te voorkomen dat er een onjuist beeld gegeven zou worden en er op toe te zien dat de initiatiefnemers van onbesproken gedrag waren. Er werd dus aangedrongen op toezicht op zowel voor wie de monumenten waren als door wie ze gemaakt werden. Op 15 oktober 1945 werd bij Koninklijk Besluit een officiële monumenten stop afgekondigd. Wie een monument op wilde richten moest nu toestemming krijgen van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Via lokale, regionale en centrale commissies werd gepoogd om tot eenheid en orde in monumentenlandschap te komen. Ondanks de vaak belemmerende bemoeienis van de commissies kreeg vrijwel iedere

¹⁰⁵ R. van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 43-47.

¹⁰⁶ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 48.

¹⁰⁷ Oorlogsbronnen - Groote Advies-Commissie der Illegaliteit,

<https://www.oorlogsbronnen.nl/thema/Groote%20Advies-Commissie%20der%20Illegaliteit> (geraadpleegd op 12 februari 2025).

stad en dorp wel een oorlogsmonument, waarbij jaarlijks een herdenking plaatsvond. Hiermee werd een grote behoefte van de maatschappij vervuld.¹⁰⁸

Hoewel de regering de oprichting van nationale monumenten geen regeringsaangelegenheid vond vaardigde ze wel richtlijnen uit “aangaande de gedachtenis ’40-’45 in de vorm van monumenten”.¹⁰⁹ Het belangrijkste in deze richtlijnen was dat de monumenten uitdrukking dienden te geven aan “de gedachte van nationale saamhorigheid, een idee dat naadloos paste in de sfeer van de periode volgend op de bevrijding, een sfeer die werd beheerst door optimisme over een nieuwe volkseenheid die oude scheidslijnen zou doorbreken.”¹¹⁰ Historicus Madelon de Keizer verwoordt de publieke herinneringscultuur van de eerste naoorlogse jaren als “de nationale smeltkroesherinnering”.¹¹¹ De oorlogservaringen van Nederlanders liepen ver uiteen, maar omdat iedere vorm van verdeeldheid uit de boze was in de broze naoorlogse omstandigheden moest men toch uniform zijn. Daarom werd de oorlog gezien als een ervaring van alle Nederlanders en iedereen had daarbij geleden. Dit nationaal gedragen noodlot bood geen ruimte voor individuele ervaringen die anders waren dan de heersende ‘norm’.¹¹²

In het oprichten en vorm geven aan monumenten kwam een omslag in de jaren zestig. Monumenten die voor (circa) 1960 werden opgericht zien er anders uit dan monumenten uit bijvoorbeeld de jaren tachtig. Daarmee zijn deze monumenten een zichtbare expressie van het dynamische aspect van herdenken. Historicus Frank van Vree verwoordt dit als volgt: “een proces van voortdurende verandering in interpretatie en betekenisgeving, waarbij telkens andere aspecten en gebeurtenissen naar voren worden gehaald en het beeld van de geschiedenis in musea, romans,

¹⁰⁸ R. van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 48-56.

¹⁰⁹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 57.

¹¹⁰ Idem.

¹¹¹ M. de Keizer, ‘Inleiding’, in Idem, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 14-15.

¹¹² Keizer, *Inleiding*, 14-15.

films, het onderwijs, herdenkingsrituelen en erfgoedsites opnieuw wordt vormgegeven”.¹¹³ Dit proces van voortdurende verandering kwam meestal niet schoksgewijs tot stand, maar was een “bijna sluipend onderhuids proces”.¹¹⁴ Eind jaren vijftig was het dominante herinneringsbeeld onder druk komen te staan. De naoorlogse generatie ging aangewakkerd door een nieuw (internationaal) politiek klimaat vragen stellen. Het idee dat alle Nederlanders geleden hadden en zich verzet hadden tegen de Nazi’s verloor aan geloofwaardigheid. Hierdoor kwam er ruimte voor de verhalen van slachtoffergroepen die eerder geen luisterend oor hadden gevonden.¹¹⁵

De kranten in de jaren vijftig

Uit de zoekresultaten van de jaren vijftig kan direct geconcludeerd worden dat het onderwerp tewerkstelling niet compleet uit de kranten verdween, maar wel sterk verminderde ten opzichte van de eerste vijf jaar na de oorlog. Grofweg vallen er vier categorieën te onderscheiden die we kort zullen bespreken. Allereerst zijn er net als in de eerste vijf jaar na de oorlog nog steeds tribunaalverslagen en ook enkele cassatiezaken waar de verplichte tewerkstelling in voorkomt, maar dit aantal lag drastisch lager.¹¹⁶ Uit deze rechtszaken springt één zaak naar voren in juni

¹¹³ F. van Vree, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 8.

¹¹⁴ M. de Keizer, ‘Inleiding’, in Idem, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 11.

¹¹⁵ M. de Keizer, ‘Inleiding’, 15; R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024) 218-219.

¹¹⁶ *Algemeen Dagblad*, 04-04-1950, p.2; *Algemeen Dagblad*, 16-10-1957, p.4; *Algemeen Handelsblad*, 01-05-1951, p.5; *Arnhemsche Courant*, 03-03-1950, p.2; *Arnhemsche Courant*, 11-10-1950, p.1; *Arnhemsche Courant*, 01-05-1951, p.5; *Bredasche Courant*, 04-04-1950, p.1; *Dagblad voor Noord-Limburg*, 28-02-1950, p.3; *Dagblad voor Noord-Limburg*, 01-03-1955, p.1; *Deventer Dagblad*, 11-10-1950, p.5; *De Maasbode*, 01-03-1955, p.6; *De Tijd*, 26-06-1954, p.9; *De Tijd*, 30-11-1955, p.9; *De Waarheid*, 25-06-1954, p.3; *De Zaanlander*, 11-10-1950, p.6; *Emmer Courant*, 05-04-1950, p.2; *Eindhovens Dagblad*, 11-10-1950, p.1; *Gazet van Limburg*, 13-03-1951, p.3; *Gazet van Limburg*, 23-11-1951, p.1; *Gazet van Limburg*, 23-10-1953, p.1; *Het Binnenhof*, 28-09-1955, p.3; *Het Parool*, 03-03-1950, p.3; *Het Parool*, 07-02-1951, p.3; *Het Parool*, 10-12-1951, p.3; *Het Parool*, 10-12-1951, p.3; *Het Parool*, 21-01-1952, p.3; *Het Parool*, 30-11-1955, p.5; *Het Parool*, 29-06-1957, p.1; *Het Rotterdamsch Parool*, 17-05-1950, p.2; *Het Rotterdamsch Parool*, 11-06-1953, p.1; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 16-02-1950, p.1; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 19-05-1950, p.3; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 26-08-1957, p.8; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 18-02-1950, p.2; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 04-04-1950, p.1; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 02-03-1950, p.5; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 03-03-1950, p.3; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 04-04-1950, p.5; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 26-03-1953, p.2; *Nieuw*

1953. Het betreft een rechtszaak van de heer N. Wollheim, een ex-tewerkgestelde, tegen het voormalig Duitse concern I.G. Farben.¹¹⁷ De rechtszaak werd gevoerd in het Strafhof van Frankfurt en Wollheim kreeg uiteindelijk een schadevergoeding voor zijn (onveilige) werkzaamheden in de fabriek. Een belangrijk gegeven bij deze rechtszaak is dat de heer Wollheim Joods was en dus (in het licht van ons onderzoek) niet gezien moet worden als een ‘normale’ tewerkgestelde. Bovendien is niet duidelijk welke nationaliteit hij had gedurende de oorlog. Toch heeft deze zaak voor dit onderzoek waarde, omdat uit de artikelen over deze rechtszaak naar voren komt dat de zaak door de meeste kranten wel gezien wordt als een ‘normale’ zaak en niet persé als een ‘joodse’ zaak. Daarbij, en meest belangrijk, blijkt uit de artikelen dat veel van de verslaggevers in de zaak ook kansen zien voor ex-tewerkgestelden: “Zijn overwinning effent wellicht de weg voor de duizenden, die eveneens gedurende de oorlog door de nazi’s in Duitse fabrieken te werk zijn gesteld en die menen op grond van hun werkzaamheden voor een schadevergoeding in aanmerking te kunnen komen.”¹¹⁸ Na de initiële uitslag volgde er een hoger beroep door I.G. Farben in maart 1955. In de artikelen die over deze zaak verschenen werd wel geschreven over een ‘overlevende uit een concentratiekamp’. In nog latere berichtgeving over de zaak werd dan ook specifiek verwezen naar dwangarbeid die gebeurde vanuit concentratiekampen als Auschwitz, en niet de verplichte tewerkstelling van ‘gewone’ burgers.¹¹⁹

Utrechts Dagblad, 11-06-1953, p.1; *Nieuwsblad van het Noorden*, 23-01-1950, p.3; *Nieuwsblad van het Noorden*, 14-02-1950, p.6; *'t Nieuws voor Kampen*, 11-10-1950, p.1; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 11-10-1950, p.1; *Trouw*, 19-05-1950, p.2; *Trouw*, 29-09-1955, p.3; *Trouw*, 01-12-1955, p.9; *Twentsche Courant*, 11-06-1953, p.1; *Zutphensch Dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom*, 13-10-1950, p.6.

¹¹⁷ *Algemeen Handelsblad*, 20-10-1953, p.4; *De Volkskrant*, 13-06-1953, p.5; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 11-06-1953, p.1; *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 19-06-1953, p.1; *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 07-08-1953, p.2; *Trouw*, 11-06-1953, p.3.

¹¹⁸ *Trouw*, 11-06-1953, p.3

¹¹⁹ *Dagblad voor Noord-Limburg*, 01-03-1955, p.1; *De Maasbode*, 01-03-1955, p.6; *De Maasbode*, 05-07-1956, p.2; *De Telegraaf*, 05-07-1956, p.3; *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 01-03-1955, p.1; *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 04-07-1956, p.1; *De Volkskrant*, 05-07-1956, p.1; *Het Parool*, 04-07-1956, p.1; *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 13-07-1956, p.2; *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 02-11-1956, p.4; *Trouw*, 05-07-1956, p.1.

Ten tweede is er een ander belangrijk thema dat meermaals terugkeert in zowel de lokale als de nationale kranten. Het gaat hier om de vergoeding van de Duitse marken die repatrianten, en dus ook ex-tewerkgestelden, in moesten leveren bij de grens.¹²⁰ De berichtgeving hierover bestrijkt de periode van 1950 tot en met 1955. Meestentijds gaat het hier om algemene artikelen waarin uitgelegd werd welke politieke beslissingen over dit onderwerp gemaakt werden, maar af en toe ook om vragen die door individuen gesteld werden in een vragenrubriek in regionale kranten. Het onderwerp leek vooral te leven in Limburg. Daar werd het vaakst verslag gedaan in de verschillende kranten die de provincie rijk is. Een goede verklaring hiervoor is (nog) niet te vinden. Opvallend genoeg werden de gerepatrieerde arbeiders binnen dit politieke thema gezien als een aparte categorie die recht zou hebben op een vergoeding. De Tweede Kamer besloot in 1950 dan ook dat zij een vergoeding moesten krijgen “voorzover kon worden aangetoond, dat de ingeleverde marken inderdaad bespaard waren op in Duitsland in verplichte loondienst verdiend loon”.¹²¹ De minister van Financiën, Piet Liefinck, besloot echter op dat moment het besluit van de Kamer niet te volgen. Pas in 1954 werd besloten door de regering om de marken wel te

¹²⁰ *Dagblad voor Noord-Limburg*, 08-12-1950, p.7; *Dagblad voor Noord-Limburg*, 22-11-1952, p.1; *Dagblad voor Noord-Limburg*, 07-03-1953, p.4; *Dagblad voor Noord-Limburg*, 29-09-1954, p.4; *Dagblad voor Noord-Limburg*, 02-03-1955, p.1; *De Heerenveensche Koerier*, 08-12-1951, p.6; *De Zuid-Limburger*, 13-04-1951, p.2; *De Zuid-Limburger*, 16-04-1951, p.2; *De Zuid-Limburger*, 24-11-1952, p.2; *Deventer Dagblad*, 08-12-1950, p.3; *De Gooien Eemlander*, 07-12-1950, p.3; *Franker Courant*, 02-04-1954, p.6; *Gazet van Limburg*, 08-12-1950, p.7; *Gazet van Limburg*, 17-03-1951, p. 3; *Gazet van Limburg*, 23-10-1951, p.5; *Gazet van Limburg*, 04-11-1952, p.3; *Gazet van Limburg*, 28-11-1953, p.2; *Het Binnenhof*, 07-12-1950, p.2; *Het Rotterdamsch Parool*, 01-12-1951, p.1; *Het Rotterdamsch Parool*, 11-06-1953, p.1; *Limburgsch Dagblad*, 16-02-1951, p.1; *Limburgsch Dagblad*, 05-03-1951, p.2; *Limburgsch Dagblad*, 26-04-1951, p.2; *Limburgsch Dagblad*, 20-10-1951, p.2; *Limburgsch Dagblad*, 22-11-1952, p.1; *Limburgsch Dagblad*, 31-03-1954, p.1; *Nieuw Utrechts Dagblad*, 01-12-1951, p.1; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 07-12-1950, p.3; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 04-06-1953, p.1; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 31-03-1954, p.5; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 31-03-1954, p.7; *Nieuwe Winterwijksche Courant*, 31-05-1954, p.4; *'t Nieuws voor Kampen*, 27-02-1951, p.5; *'t Nieuws voor Kampen*, 31-03-1954, p.1; *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant*, 13-12-1950, p.6; *Nieuwsblad van het Zuiden*, 31-03-1954, p.7; *Ons Noorden*, 31-03-1954, p.1; *Ons Noorden*, 14-04-1954, p.5; *Opregte Steenwijker Courant*, 06-04-1951, p.7; *Opregte Steenwijker Courant*, 25-06-1954, p.7; *Overijsselsch Dagblad*, 31-03-1954, p.1; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 27-02-1952, p. 3; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, p.1; *Twentsch Dagblad Tubantia*, 21-11-1952, p.2; *Twentsch Dagblad Tubantia*, 04-06-1953, p.2; *Twentsche Courant*, 09-12-1950, p. 5; *Twentsche Courant*, 11-06-1953, p.1; *Twentsche Courant*, 31-03-1954, p.7; *Winschoter Courant*, 08-12-1950, p. 3; *Winschoter Courant*, 07-04-1954, p.2; *Zutphensch Dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom*, 07-12-1950, p.6.

¹²¹ *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's courant*, 13-12-1950, p.6.

vergoeden, zei het onder bepaalde voorwaarden. Van de regeling werd minder gebruik gemaakt dan verwacht.¹²² De berichtgeving rondom dit thema was zeer neutraal en er verschenen geen opiniestukken over de kwestie.

Tot slot is er een restcategorie waarin zich allerlei soorten berichten bevinden. Er waren artikelen waarin zorgen werden geuit over de generatie jonge mannen die verplicht tewerkgesteld was geweest.¹²³ Zo werd de verplichte tewerkstelling benoemd als één van de aanleidingen voor het ontstaan van een nieuwe, jonge zwerversgemeenschap.¹²⁴ Ook het verdubbelen van voor het aantal echtscheidingen in Amsterdam zou zijn oorsprong vinden in de impact van de arbeidsinzet.¹²⁵ Daarnaast waren er enkele berichten te vinden die duidelijk lieten zien dat sommige ex-tewerkgestelden wel behoefte hadden aan meer openheid en meelevens. In de *Gazet van Limburg* stond op 14 oktober 1950 een artikeltje over ‘verbroedering’. Een groep ex-tewerkgestelden uit de gemeentes Wansum en Meerlo was “met een volle touringcar naar de voor hen eens tijdelijke Heimat” vertrokken. De groep bezocht een aantal bewoners van het gebied, aangeduid als “weldoeners”, waar ze tewerkgesteld waren geweest. Dankbaarheid aan deze mensen overheerste in het artikel, want “naar men ons vertelde, is het vooral aan deze bewoners te danken dat zij allen behouden terugkeerden. Voortdurend werden zij voorzien van voedsel.”¹²⁶ In 1954 vermeldde het *Dagblad voor Noord-Limburg* een soortgelijk tripje voor mannen uit Sevenum.¹²⁷ Deze berichten lieten zien dat er in deze lokale bladen ruimte was voor de positieve ervaringen van de mannen. Net als bij de vergoeding van de merken was ook dit weer een

¹²² *Dagblad voor Noord-Limburg*, 29-09-1954, p.4; *Het Vaderland*, 28-09-1954, p.7; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28-09-1954, p.7.

¹²³ *De Volkskrant*, 10-02-1950, p.3; *Eindhovens Dagblad*, 10-02-1950, p.6.

¹²⁴ *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 17-11-1951, p.7.

¹²⁵ *De Telegraaf*, 27-01-1950, p.2.

¹²⁶ *Gazet van Limburg*, 14-10-1950, p.2.

¹²⁷ *Dagblad voor Noord-Limburg*, 08-07-1954, p.9.

onderwerp dat vooral in Limburg voorkomt. Ook kwamen er met vlagen berichten voor van ex-tewerkgestelden die na vele jaren afwezigheid toch nog terugkeerden uit het voormalig *Derde Rijk* (bijna altijd vanuit de Russische zone) of juist nog steeds vermist waren.¹²⁸ Net als in de eerdere jaren was de toon in deze berichtgeving neutraal of positief.

De kranten in de jaren zestig

Cijfermatig kwamen er in de jaren zestig in de nationale kranten evenveel berichten voor als in de jaren vijftig. Op lokaal niveau lag het aantal echter drastisch lager. (Zie inleiding.) Maar het onderwerp verplichte tewerkstelling was daarmee niet geheel weg uit de kranten. Wat wel steeds merkbaarder werd, was dat de oorlog verder weg was komen te staan van het dagelijks leven van mensen. Dit zag je bijvoorbeeld terug in de kranten doordat er geen verslagen van rechtszaken meer te vinden waren die te maken hebben met de verplichte tewerkstelling. Wat juist wel verscheen waren herdrukte artikelen uit illegale kranten uit de oorlogsjaren en verslagen van herdenkingen of artikelen die oorlogsslachtoffers aan het woord laten. Dit past bij de algemene verschuiving in deze periode in de herdenkingscultuur van ‘helden’ naar slachtoffers.¹²⁹ Zo was er bijvoorbeeld veel aandacht voor de herdenking van de Februaristaking in 1961 die dan twintig jaar

¹²⁸ *Algemeen Dagblad*, 13-07-1955, p.4; *Algemeen Dagblad*, 25-03-1955, p.3; *Algemeen Handelsblad*, 11-11-1950, p.5; *Arnhemsche Courant*, 04-05-1951, p.2; *Deventer Dagblad*, 04-05-1951, p.1; *De Gooi- en Eemlander*, 04-05-1951, p.5; *De Heerenveensche Koerier*, 04-05-1951, p.9; *De Heerenveensche Koerier*, 09-09-1955, p.2; *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 07-09-1955, p.7; *De Telegraaf*, 06-09-1955, p.1; *De Volkskrant*, 02-11-1950, p.5; *De Volkskrant*, 14-11-1950, p.1; *De Volkskrant*, 04-05-1951, p.5; *Eindhovens Dagblad*, 16-11-1950, p.2; *Eindhovens Dagblad*, 08-09-1955, p.1; *Emmer Courant*, 04-05-1951, p.1; *Gazet van Limburg*, 04-05-1951, p.1; *Het Parool*, 10-05-1957, p.3; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 04-05-1951, p.2; *Leeuwarder Courant*, 04-05-1951, p.2; *Limburgsch Dagblad*, 04-05-1951, p.1; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 07-09-1955, p.5; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 08-09-1955, p.1; *'t Nieuws voor Kampen*, 04-05-1951, p.4; *Nieuwsblad van het Noorden*, 14-11-1950, p.2; *Nieuwsblad van het Noorden*, 04-05-1951, p.5; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 04-05-1951, p.3; *Twentsche Courant*, 02-12-1950, p.1; *Winschoter Courant*, 08-09-1955, p.2; *Zutphensch Dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom*, 04-05-1951, p.1.

¹²⁹ R. Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024) 218-219.

geleden was¹³⁰ of de razzia van Rotterdam.¹³¹ In beide categorieën lag de nadruk veelal op de heldenmoed van het verzet tegen de verplichte tewerkstelling en de razzia's die plaatsvonden.

Toch waren er ook in deze categorieën uitzonderingen. Een daarvan is een bijna pagina groot herdenkingsstuk in het *Gereformeerde Gezinsblad*, het huidige *Nederlands Dagblad*, dat gepubliceerd werd in januari 1963. Het was duidelijk bedoeld als herdenkingsstuk, wat al te zien was aan de titel: "Twintig jaar geleden: Van deportatie en slavenjacht".¹³² Daarmee was het stuk uniek in deze periode, omdat het niet alleen focuste op de razzia's, maar op de gehele geschiedenis van de verplichte tewerkstelling. Het stuk werd geschreven op persoonlijke titel door J. Kooiman uit Terneuzen en in de verhalende samenvatting die hij probeerde te geven zat veel emotie verwerkt. Duidelijk was dat Kooiman het op wilde nemen voor de slachtoffers van de tewerkstelling. Zo schreef hij over de eerste groep die vertrok en voornamelijk bestond uit werkelozen die anders geen steun meer zouden krijgen: "De vrijwilligheid was dus al meer schijn dan werkelijkheid geworden." In zijn slot verdedigde hij ook specifiek de slachtoffers van de razzia van Rotterdam: "Er is wel eens beweerd dat de Rotterdammers zich willoos lieten wegvoeren. Het na de oorlog ingestelde uitvoerige onderzoek kwam echter tot de conclusie dat de Rotterdammers een val was voorbereid, die hen kansloos maakte."¹³³

Binnen de verschuiving van de publieke herinneringscultuur van helden naar slachtoffers past ook dat er begin jaren zestig binnen de pers aandacht was voor het aanvragen van

¹³⁰ *De Gooi-en Eemlander*, 25-02-1961, p.13; *De Volkskrant*, 25-02-1961, p.21; *Twentsche Courant*, 25-02-1961, p.11.

¹³¹ *De Tijd*, 02-05-1960, p.16; *Emmer Courant*, 02-05-1960, p.9; *Het Rotterdamsch Parool*, 24-12-1964, p.13; *Het Rotterdamsch Parool*, 05-11-1969, p. 9; *Limburgsch Dagblad*, 18-02-1965, p.7; *Nieuwsblad van het Noorden*, 27-11-1962, p.5; *Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 04-05-1960, p.3; *Ons Noorden*, 04-05-1960, p.7.

¹³² *Gereformeerd Gezinsblad*, 31-01-1963, p.3.

¹³³ *Idem*, p.3.

“smartegeld”.¹³⁴ De oorlog werd niet alleen in herinnering gebracht, maar er werden ook pogingen gedaan om het ergste leed te verzachten. De verplichte tewerkstelling kwam hierbij aan bod, omdat ex-onderduikers die niet naar Duitsland gestuurd wilden worden om daar te werken nu ook de formulieren ter aanvraag van het smartengeld bij de overheid invulden. Maar onderduiken werd “niet beschouwd als een onvrijwillige vrijheidsberoving waarvoor smartengeld wordt uitgekeerd”. Evenmin werd “gedwongen tewerkstelling in Duitsland of elders” gezien als onvrijwillige vrijheidsberoving.¹³⁵ Zowel de onderduikers voor de verplichte tewerkstelling als diegene die wel tewerkgesteld waren, werden hierbij dus allebei niet gezien als dusdanig slachtoffer dat ze in aanmerking kwamen voor smartengeld. Hoewel dus heel subtiel, lieten deze berichten zien dat in deze periode op financiële wijze ex-tewerkgestelden niet gezien (kunnen) worden als rechthebbende slachtoffers.

Ben Sijes en *De Arbeidsinzet*

Op vier mei 1966 verscheen het boek *De Arbeidsinzet* van historicus Ben (B.A.) Sijes in opdracht van het *Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (RIOD, het huidige NIOD). Het is het eerste wetenschappelijke werk over de verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog en het is dan ook niet verwonderlijk dat zowel landelijke als regionale kranten aandacht schonken aan dit unieke boek. Bovendien is Sijes in deze periode al een bekende historicus die vaker de krant heeft gehaald, onder andere een jaar eerder in zijn rol als deskundige in Wenen tijdens het proces tegen voormalig SS-leider Erich Rajakowitsch die werd beschuldigd van medeplichtigheid aan het

¹³⁴ *Deventer Dagblad*, 25-05-1960, p.4; *De Waarheid*, 03-05-1963, p.2; *Het Parool*, 15-06-1963, p.7; *Het Rotterdamsch Parool*, 19-03-1964, p.2; *Het Vrije Volk, democratisch-socialistisch dagblad*, 03-08-1962, p.3; *Nieuwe Eindhovense Krant*, 21-02-1963, p.3; *Nieuwe Eindhovense Krant*, 19-03-1964, p.3; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 21-06-1963, p.7; *Nieuwe Winterwijksche Courant*, 30-12-1963, p.5; *Zutphens Dagblad*, 25-05-1960, p.1.

¹³⁵ *Het Parool*, 15-06-1963, p.7.

deporteren van 10.000 joden via Westerbork naar Auschwitz.¹³⁶ Het grote publiek moest zijn naam dus al gekend hebben. Dat Sijes aan dit boek werkte was bovendien publiekelijk bekend. Verschillende lokale en nationale kranten melden al in 1960 dat Sijes binnen het Rijksinstituut werkt aan “Studies over de arbeidsinzet”.¹³⁷ Bovendien had Sijes zich ook al publiekelijk bezig gehouden met de thematiek van de razzia van Rotterdam waarover hij in 1951 al een boek publiceerde en de Februaristaking waarover in 1954 een boek werd gepubliceerd. Over zijn werkzaamheden werd met enige regelmaat geschreven in de kranten.¹³⁸ Uit de artikelen blijkt dat daar ook zeker belangstelling voor was, van zowel de jongere generatie als de generatie die deze gebeurtenissen zelf hadden meegemaakt. Ook werd zijn werk gebruikt door collega historicus Loe de Jong in onder andere de televisieserie ‘De Bezetting’.¹³⁹

De Arbeidsinzet verscheen een jaar nadat het boek *Ondergang* van Jacques Presser een verpletterende indruk had gemaakt op de Nederlandse maatschappij. Net als *De Arbeidsinzet* was ook *Ondergang* geschreven in opdracht van het RIOD.¹⁴⁰ Het wetenschappelijke werk was gebaseerd op talloze bronnen variërend van oorspronkelijke bronnen uit de collectie van het RIOD tot interviews met overlevenden. Presser maakte hierbij gebruik van ego-geschiedenis (*ego-history*). In plaats van zijn eigen ervaringen als jood in de oorlog weg te laten gebruikte hij deze

¹³⁶ *De Maasbode*, 25-02-1965, p.3; *De Maasbode*, 03-03-1965, p.2; *De Nieuwe Limburger*, 03-03-1965, p.1; *Friese Koerier*, 19-03-1965, p.2; *Gereformeerd Gezinsblad*, 04-03-1965, p.4; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch weekblad*, 24-02-1965, p.2; *Leeuwarder Courant*, 03-03-1965, p.5; *Limburgsch Dagblad*, 24-02-1965, p.1; *Limburgsch Dagblad*, 03-03-1965, p.3.

¹³⁷ *Eindhovens Dagblad*, 07-04-1960; *Friese Koerier*, 04-05-1960, p.9; *Het Parool*, 02-04-1960, p.7; *Het Rotterdamsch Parool*, 28-03-1960, p.1; *Het Vaderland*, 28-03-1960, p.6; *Ons Noorden*, 04-05-1960, p.7.

¹³⁸ *Algemeen Handelsblad*, 27-02-1961, p.5; *De Maasbode*, 06-11-1954, p.11; *De Nieuwe Limburger*, 03-03-1965, p.1; *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 20-02-1954, p.12; *Friese Koerier*, 19-03-1965, p.2; *Het Parool*, 21-02-1960, p.9; *Het Parool*, 16-03-1966, p.2; *Het Rotterdamsch Parool*, 04-05-1965, p.3; *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 27-02-1961, p.7; *Leeuwarder Courant*, 20-03-1965, p.5; *Leeuwarder Courant*, 03-03-1965, p.5; *Limburgsch Dagblad*, 03-03-1965, p.3; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 20-02-1954, p.5; *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 17-02-1961, p.8; *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 24-02-1961, p.3.

¹³⁹ *Het Parool*, 21-02-1961, p.9; *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 24-02-1961, p.3.

¹⁴⁰ C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht* (Amsterdam 1998) 58-64.

als onderdeel van de positie waaruit hij schrijft.¹⁴¹ Historicus Conny Kristel schreef hierover: “Presser fungeert in de tekst als bewogen en betrokken verteller en commentator. Hij maakte zich tot woordvoerder van de vermoorde joden.”¹⁴² Het ruim 900 bladzijdes tellende boek was binnen vier dagen uitverkocht en de kranten stonden vol met artikelen met uittreksels en citaten. Uit bijna alle recensies bleek dat het boek door de schrijfstijl gezien werd als minder academisch, maar dat er zeer grote waardering was voor Pressers’ emotionele betrokkenheid.¹⁴³ Sijes zelf was ook zijdelings betrokken bij *Ondergang* als collega en commentator op de conceptversie.¹⁴⁴ In het voorwoord in *De Arbeidsinzet* verwijst Sijes zelf naar *Ondergang* als het gaat over de activiteiten van de arbeidsbureaus in relatie tot de Nederlandse Joden.¹⁴⁵

In tegenstelling tot Pressers emotionele betrokkenheid koos Sijes in *De Arbeidsinzet* juist voor een afstandelijke rol. Niet alleen omdat hij geen eigen oorlogservaringen verwerkte in het boek, maar ook omdat hij zich in zijn studie “voornamelijk bezig (hield) met het probleem hoe mensen met betrekking tot het exploiteren van hun arbeidskracht geregeerd werden”.¹⁴⁶ De focus lag bij Sijes daarom op het bureaucratische van de verplichte tewerkstelling. In combinatie met een zeer hoge informatiedichtheid en de eveneens enorme omvang maakte dit het boek aanzienlijk minder leesbaar. Daarom acht ik het niet aannemelijk dat het boek volledig gelezen werd in alle kringen van de Nederlandse samenleving. Mijn hypothese is daarom dat hoe er over dit boek gedacht werd in de samenleving is gebaseerd op dat wat er gezegd werd in kranten en wellicht ook

¹⁴¹ Philo Bregstein, Jacob Presser (1899–1970) Between History and Literature *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies*, 36:1 (Leeds 2012) 69-84, waarvan 70.

¹⁴² Bregstein, *Jacob Presser*, 65.

¹⁴³ C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht* (Amsterdam 1998) 246-248.

¹⁴⁴ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag 1965) XI.

¹⁴⁵ B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* ('s Gravenhage 1966) 4.

¹⁴⁶ Sijes, *De Arbeidsinzet*, 6.

op televisie. Om die reden wil ik meerdere recensies de revue laten passeren en deze met elkaar vergelijken om te achterhalen welke indruk de Nederlandse krantlezer van dit boek heeft kunnen krijgen. Ik wil beginnen met de landelijke recensies, omdat het bijzonder is dat juist bijna alle landelijke kranten het boek uitgebreid bespreken. Daarna zal ik ook kort nog ingaan op de lokale kranten, waar juist opvalt dat daarvan maar weinige melding maken van de publicatie van dit boek.

Landelijke kranten

Het *Algemeen Dagblad* publiceerde een halve pagina vullend artikel met zowel een recensie over het boek als ook een interview met collega-historicus en directeur van het *RIOD* Loe de Jong over Ben Sijes, omdat Sijes zelf net voor het interview liet weten niet mee te willen werken aan het interview.¹⁴⁷ Zeker het recensie gedeelte gaf een goed inzicht in hoe de krant tegen het onderwerp aankeek, terwijl het interview liet zien dat een groot deel van de aandacht van de krant zich richtte op de persoon van Ben Sijes en niet zozeer op de thematiek die hij aansneed. In de recensie vielen twee dingen op: Allereerst was niet goed te onderscheiden welke informatie direct uit het boek van Sijes afkomstig was, en wat dus Sijes bevindingen waren, en welke informatie de mening van de redacteur weerspiegelde. Ten tweede werd *De Arbeidsinzet* al in de eerste alinea vergeleken met “zijn voorganger: ‘Ondergang’ door prof. Presser”.¹⁴⁸ Dit werk ging zoals hiervoor beschreven niet over de verplichte tewerkstelling, maar over de Jodenvervolging. Sijes zou in zijn werk “minder betrokken [zijn] bij het drama”, wat zou komen doordat “het drama dat Sijes beschrijft, onvergelijkbaar minder aangrijpend is dan de ramp die Presser moest beschrijven”.¹⁴⁹ Volgens de redacteur van het *Algemeen Dagblad* had Sijes het “wezenlijke verschil tussen de jacht op de joden

¹⁴⁷ *Algemeen Dagblad*, 04-05-1966, p.9; *Het Parool*, 27-02-1961, p.11; *Limburgsch Dagblad*, 27-02-1961, p.9.

¹⁴⁸ *Algemeen Dagblad*, 04-05-1966, p.9.

¹⁴⁹ *Idem*, p.9.

en de jacht op de arbeiders [...] niet voldoende onderkend”.¹⁵⁰ Als aansluitend argument werd daarbij de negatieve beoordeling die Sijes gaf aan de Nederlandse secretarissen-generaal van het departement van Sociale Zaken, I.R. Verwey, genoemd. Dat hij deze persoon zeer negatief beoordeelde vond de redacteur “volkomen terecht”, maar dat Sijes weinig woorden wijdde aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, K.J. Frederiks, was volgens hem een blinde vlek van Sijes. (Frederiks wist zich aldus de redacteur te onttrekken aan verantwoordelijkheid voor de verplichte tewerkstelling, maar niet aan verantwoordelijkheid voor de deportatie van de Joden.) Het verwijt dat Sijes daarom kreeg in deze recensie was dat hij “zich kennelijk op dit punt te veel met zijn eigen onderwerp bezig [had] gehouden en daardoor een zekere ‘studieblindheid’ [had] gekregen”.¹⁵¹ Dit sloot aan bij de algemene beoordeling die het *Algemeen Dagblad* gaf: enerzijds was “zijn werk soms wat vermoeiend en soms wat onoverzichtelijk” omdat het soms meer vragen opriep dan antwoorden gaf. Anderzijds was “het verhaal dat Sijes vertelt nu in 1966 zo onwerkelijk, dat dit boek onmisbaar is omdat het morgen weer werkelijkheid kan worden.”¹⁵² Het *Algemeen Dagblad* had dus dubbele houding aan wat het voor de lezers ook niet heel aantrekkelijk maakte om zelf het boek ter hand te nemen.

Heel anders dan het *Algemeen Dagblad* was de pagina vullende recensie van *Het Parool*.¹⁵³ Dit artikel was beter gestructureerd en er viel een beter onderscheid te maken tussen de mening van de redacteur en wat hij uit het boek van Sijes haalde. Hoewel ook deze recensie ruimte gaf aan de kwestie Verwey uit Sijes boek, vulde dit niet de gehele recensie. De redacteur volgde chronologisch de lijn van Sijes boek van de verplichte arbeidsinzet voor werkelozen voor de oorlog

¹⁵⁰ *Algemeen Dagblad*, 04-05-1966, p.9.

¹⁵¹ *Idem*, 9.

¹⁵² *Algemeen Dagblad*, 04-05-1966, p.9..

¹⁵³ *Het Parool*, 04-05-1966, p.1 en p.7.

tot de ontwikkelingen in oorlogstijd. Door het artikel heen lag de nadruk op het idee dat de geschiedenis van de tewerkstelling, hoewel ruim twintig jaar geleden, ook voor de huidige dag (1966) lessen bood over het tonen van ruggengraat.¹⁵⁴ Sijes kreeg als eindoordeel veel lof: “Het boek van Sijes is een monumentaal stuk geschiedschrijving. Het is in zijn soort ook uniek voor Europa, want in geen enkel ander door Duitsland bezet land is de geschiedenis van de dwangarbeid zo uitvoerig bestudeerd en beschreven.”. Maar de redacteur bleef ook eerlijk: “Het is geen opwekkende lectuur. Het is nog minder gemakkelijke lectuur.”¹⁵⁵

Ook het *Algemeen Handelsblad* gaf zijn eigen accent aan zijn recensie. Net als *Het Parool* volgde de recensie chronologisch het boek van Sijes. Maar meer dan in de hiervoor besproken kranten richtte het *Algemeen Handelsblad* zich op de kleinere lijnen zoals de rol van het verzet, de invloed van de *Ausweis*, de *razzia*'s en de sabotage door tewerkgestelden in Duitsland. Het artikel had geen uitgesproken mening over *De Arbeidsinzet* behalve dat de boventitel kopt: “Imposante studie van B.A. Sijes”.¹⁵⁶ Ook de *Trouw* vulde bijna een hele pagina met zijn recensie. Net als het *Algemeen Dagblad* werd ook hier verwezen naar *Ondergang* van professor Presser. Daarbij merkte de krant op dat *De Arbeidsinzet* “het dramatische karakter, de afgrijselijke verschrikking” uiteraard miste.¹⁵⁷ Wat opviel was dat *De Trouw* zeer scherpe vragen stelde aan zijn lezers over de relevantie van een boek als *De Arbeidsinzet*. Zo stelde de redacteur: “De ondergang van de Joden moest beschreven worden. Maar de *Arbeidsinzet*, de gedwongen arbeid van de Nederlanders in Duitsland ook?” Het antwoord was ‘ja’ en daarmee liet de krant zijn lezers zien dat deze thematiek weer springlevend mocht zijn, omdat ze een diepere boodschap bevatte; namelijk dat ook dit een

¹⁵⁴ *Het Parool*, 04-05-1966, p.1 en p.7.

¹⁵⁵ *Het Parool*, 04-05-1966, p.7.

¹⁵⁶ *Algemeen Handelsblad*, 04-05-1966, p.9.

¹⁵⁷ *Trouw*, 04-05-1966, p.9.

misdaad van Hitler was die niet vergeten mag worden. Het accent in de verdere recensie werd net als bij het *Algemeen Handelsblad* gelegd op de kleinere lijnen.¹⁵⁸

Minder scherp en het meest neutraal van alle recensies was *De Volkskrant*.¹⁵⁹ In deze krant kwam geen vergelijking voor met Presser of de Jodenvervolging. Een reden hiervoor kan zijn dat de redacteur geen vergelijking wilde maken tussen de arbeidsinzet en de Jodenvervolging. Het artikel begon met een korte samenvatting van Arbeidsinzet in vijf conclusies die Sijes in zijn boek trok, zonder daarbij kanttekeningen te plaatsen. Ook de daadwerkelijke recensie was zeer neutraal van toon. Het sterkste accent viel op de razzia's en de slechte omstandigheden waarin de arbeiders in de laatste jaren van de oorlog terecht kwamen. Uniek aan deze recensie was dat *De Volkskrant* in zijn slotlinea inging op de slachtoffers van de razzia van Rotterdam en de nasleep van hun tewerkstelling:

“Van de 50 duizend weggevoerde Rotterdammers zijn er zeker 410 om het leven gekomen. Zij overleden door bombardementen en beschietingen uit de lucht, of door granaatvuur of landmijnen wanneer zij in het frontgebied te werk gesteld waren. Anderen overleden aan uitputting of ziekte. Alleen van deze groep werden vier jaar na de bevrijding nog steeds ruim 200 personen wegens langdurige ziekte (vooral tuberculose) of verwondingen ondersteund.”¹⁶⁰

Door dit als slotwoord te gebruiken liet *De Volkskrant* aan zijn lezers zien wat de blijvende impact van de tewerkstelling was op de arbeiders.

¹⁵⁸ *Trouw*, 04-05-1966, p.9.

¹⁵⁹ *De Volkskrant*, 04-05-1966, p.7.

¹⁶⁰ *Idem*, 7.

De Tijd: dagblad voor Nederland, ook een van oorsprong katholiek blad, schreef bijna een pagina vol aan de hand van Sijes boek. Net als veel andere kranten was ook *De Tijd* kritisch over de leesbaarheid van het boek en werd de vergelijking met Presser gemaakt. De krant zocht duidelijk naar meer *bottum-up* verklaringen, terwijl Sijes meer *top-down* onderzoek deed. Het katholieke accent van de krant kan gezien worden in de opmerking dat er weinig gemeld verteld werd door Sijes over “de geestelijke verzorging van de versleepten”.¹⁶¹ Als katholieke krant was dit een aspect van de tewerkstelling waar men aandacht voor had. Wat vooral opvallend was aan deze recensie was de eerste alinea van het artikel waarin duidelijk verteld werd waarom het onderwerp verplichte tewerkstelling nog niet eerder aandacht heeft gekregen:

“Zo vond men ze, na de capitulatie van ’45, in alle steden van Duitsland bij honderdduizenden. Een ongeorganiseerd hongerig leger van havelozen, dat bezetters en bezetten zo spoedig mogelijk kwijt wilden. [...] Het hoofdstuk *Arbeidseinsatz* was afgesloten. Noch in Duitsland noch in de voormalige bezette gebieden werd er veel meer over gesproken. Tegenover de grote dramatische episoden van verzet, Jodenmoord, krijgsverrichtingen en collaboratie had dit hoofdstuk weinig heroïek, nauwelijks tragedie. Het had de kleur van een vale, anonieme massa.”

Het beeld wat *De Tijd* hier schetste voor zijn lezers is hetzelfde als de andere kranten indirect schetsten: er waren eerst belangrijkere onderwerpen om te onderzoeken. Ook met dit eerste grote onderzoek kon Sijes de onderbelichting van dit onderwerp niet veranderen, omdat arbeiders geen memoires schrijven (volgens *De Tijd*) en de verplichte tewerkstelling “de kleur heeft van de vale anonieme massa. Alleen in een persoonlijke belichting kan die helder oplichten.”¹⁶² *De Tijd* liet

¹⁶¹ *De Tijd*, 04-05-1966, p.5.

¹⁶² *Idem*, 5.

met dit artikel zien dat hoewel ze Sijes werk waarderen en waarde zien in zijn onderzoek ze er niet in geloofden dat het iets zou veranderen aan het publieke sentiment.

Regionale kranten

Hoewel *De Arbeidsinzet* in vrijwel iedere landelijke krant gerecenseerd werd, was dit niet het geval in de lokale kranten. Slechts vijf lokale kranten schonken aandacht Sijes boek.¹⁶³ Wat de oorzaak hiervan was valt enkel te raden. Wellicht was er op de lokale redacties geen tijd en gelegenheid om zo'n een dik en wetenschappelijk geschreven werk te lezen en te recenseren. De lokale kranten die het boek wel recenseerden deden dit een stuk korter dan de nationale kranten. Opvallend genoeg ging de *Leeuwarder Courant* juist wel zeer uitgebreid in op het boek met een artikel van maar liefst twee volledige pagina's. *De Arbeidsinzet* werd hierin een "monumentaal boekwerk" genoemd en Sijes kreeg weinig kritiek, al werden wel de tekortkomingen van het boek (die Sijes zelf ook aangaf) benoemd. De inleiding van het twee pagina's lange artikel liet eenzelfde sentiment zien als *De Volkskrant* in zijn slot weergaf door een gedeelte uit Sijes boek te citeren: "De arbeidsinzet bracht een mateloos leed over honderdduizenden mensen. Gezinnen werden uiteengerukt, mannen en vrouwen vervreemdden van elkaar. De psychische verwondingen, ontstaan door de angst voor de nazi's en de dreiging der moordende bombardementen, zijn door de veelheid hunner verschijningsvormen, nauwelijks te beschrijven."¹⁶⁴ Waarom de krant zoveel aandacht gaf aan dit onderwerp werd niet vermeld, maar uit de volgende zinnen kon wel worden opgemaakt dat dat *De Leeuwarder Courant* het boek zag als één grote definitieve conclusie over een stuk verleden wat tot nu toe nog onopgehelderd was: "Sijes werkstuk kan in hoge mate worden beschouwd als 'definitieve geschiedschrijving'. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat het geschetste

¹⁶³ *De Nieuwe Limburger*, 04-05-1966, p.17; *Friese Koerier*, 04-05-1966, p.13; *Het Rotterdamsch Parool*, 05-05-1966, p.1 en 7; *Leeuwarder Courant*, 04-05-1966, p.15 en 17; *Nieuwsblad van het Noorden*, 05-05-1966, p.11.

¹⁶⁴ *Leeuwarder Courant*, 04-05-1966, p.15.

beeld in later jaren veel correctie zal behoeven. Slecht de beschrijving van het leven van de Nederlandse arbeider in het Duitsland van Hitler vraagt aanvullend feitenmateriaal.”¹⁶⁵

Conclusie

Als alle recensies naast elkaar gelegd worden, kunnen we concluderen dat er absoluut interesse was in het boek van Ben Sijes. Het was lang verwacht en zeker nationale kranten maakten veel ruimte vrij om het te recenseren. Wat opvalt zijn twee dingen: allereerst wordt duidelijk dat Sijes boek het af moest leggen tegen het eerder verschenen boek van Presser over de Jodenvervolgung. In het licht van dit onderwerp was Sijes boek niet dramatisch en verschrikkelijk genoeg, wat te begrijpen is als je de twee boeken één op één vergelijkt. Ten tweede werden er duidelijk verschillende accenten gelegd in de recensies. Meerdere kranten gingen alleen in op alle betrokken instanties en hooggeplaatste personen, lieten de individuele arbeider rusten en stelden geen kritische vragen bij Sijes onderzoek. Slechts enkele kranten stelden wel kritische vragen en gingen bijvoorbeeld in op de kwestie of de eerste groep mensen die al in 1940/1941 in Duitsland tewerk gesteld werd vrijwillig of gedwongen was gegaan.¹⁶⁶ Van de landelijke kranten schreef enkel de *Trouw* heel subtiel dat de eerste lichterarbeiders van voor 1942 eigenlijk ook geen keus had: “Zij waren vrijwillig, maar wel noodgedwongen gegaan.”¹⁶⁷ Deze accentverschillen lieten zien dat sommige kranten hun lezers een afgerond verhaal mee wilden geven met een conclusie over de verplichte tewerkstelling, terwijl andere kranten ook aandacht durfden te geven aan de schurende vragen en de emoties die dit onderwerp voor een deel van hun lezers opriep. Ten derde

¹⁶⁵ *Leeuwarder Courant*, 04-05-1966, p.15.

¹⁶⁶ *De Nieuwe Limburger*, 04-05-1966, p.17; *Het Rotterdamsch Parool*, 04-05-1966, p.7; *Leeuwarder Courant*, 04-05-1966, p.15.

¹⁶⁷ *Trouw*, 04-05-1966, p.9

Ondanks dat *De Arbeidsinzet* in alle nationale kranten en in veel lokale kranten grote aandacht kreeg zakte de interesse voor het onderwerp vrijwel meteen weer weg. Er verschenen wel enkele artikelen over de verplichte tewerkstelling in de jaren daarna, maar nergens werd een naar Sijes' werk gemaakt. Deze artikelen hadden eenzelfde strekking als in de jaren voor de verschijning van *De Arbeidsinzet*. Veelal stond het onderduiken of op een andere manier onder de verplichte tewerkstelling uitkomen centraal.¹⁶⁸ Voor het direct weer afnemen van de aandacht rondom de verplichte tewerkstelling vallen twee mogelijke oorzaken te geven. Allereerst valt op te merken dat de artikelen die verschenen over *De Arbeidsinzet* een concluderende toon hadden. Er was grondig onderzoek gedaan naar de verplichte tewerkstelling en Sijes had dit goed gedaan. De resultaten van het onderzoek werden niet bevraagd, maar aangenomen als feiten en daarmee was de kous af. De artikelen riepen niet op tot een bredere maatschappelijke discussie of een doorlopend gesprek. Sijes zelf deed dit echter in zijn 'woord vooraf' ook niet en nam hier ook niet de gelegenheid voor door bijvoorbeeld in kranten een interview te geven. (Terwijl die mogelijkheid er wel was, zoals bij het besproken *Algemeen Dagblad*.) Ten tweede waren er in deze periode meerdere andere actuele oorlogs-onderwerpen die de aandacht vroegen. Zo waren er nog verscheidene processen rondom de Jodenvervolging, waar Sijes ook weer een rol in speelde als afgevaardigde van de Nederlandse regering.¹⁶⁹ De combinatie van meerdere belangrijke oorlogsonderwerpen die in de belangstelling stonden en het idee dat *De Arbeidsinzet* de antwoorden had gegeven die gezocht werden heeft er mogelijk voor gezorgd dat het onderwerp verplichte tewerkstelling geen verdere aandacht meer verkreeg.

¹⁶⁸ *Het Vrije Volk, democratisch-socialistisch dagblad*, 16-03-1967, p.3; *Limburgsch Dagblad*, 04-11-1966, p.17; *Limburgsch Dagblad*, 23-02-1967, p.13; *Tubantia*, 03-12-1966, p.18.

¹⁶⁹ *De Tijd*, 24-01-1967, p.4.

Conclusie

In deze scriptie stond de vraag centraal: Hoe schreven kranten in de periode 1945-1969 over de verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog? Ik heb dit onderzocht aan de hand van artikelen uit lokale, regionale en nationale kranten. In hoofdstuk 1 heb ik laten zien dat tijdens het repatriëringsproces van de tewerkgestelden in Duitsland de pers aanvankelijk op een positieve manier hierover berichtte. Er was ruimte voor familieberichten waaruit dankbaarheid en blijdschap om de teruggekeerden arbeiders bleek en ook berichten van verdriet en gemis om degenen die overleden waren in Duitsland werden geplaatst in de krant. Toen de Bijzondere Rechtspleging op gang kwam namen de kranten ook de verantwoordelijkheid op zich als communicatiekanaal tussen de rechters en het Nederlandse volk. De verslagen van zowel de rechtszaken van ‘gewone’ Nederlanders of van nazi-kopstukken die te maken hadden met betrokkenheid bij de verplichte tewerkstelling lieten duidelijk zien hoe de vraag om genoegdoening leefde in de maatschappij. De pers nam hierin vaak een neutrale rol op zich, maar koos er ook voor om het publiek te informeren op een boze of sarcastische toon. Duidelijk was dat niemand die een aandeel heeft gehad in de verplichte tewerkstelling van duizenden mannen hiermee weg mocht komen. Dit vormde een schril contrast met de parallelle werkelijkheid dat slachtoffers van de verplichte tewerkstelling weinig tot geen ruimte ervoeren om over hun ervaringen te praten. De nadruk lag dus op het berechten van de ‘daders’ en niet op het ondersteunen van de ‘slachtoffers’.

In hoofdstuk 2 heb ik aan de hand van drie thema’s de spaarzame opiniërende artikelen geanalyseerd. Ten eerste analyseerde ik de ingezonden brieven in twee lokale kranten die een scherp beeld schetsten van heersende rivaliteit om aandacht en erkenning tussen voormalig

onderduikers en voormalig tewerkgestelden. Beide partijen voelden zich niet gehoord en gezien door de regering en verweten de ex-tewerkgestelden deze aandacht wel te krijgen terwijl zij dit niet verdienden. Hoewel deze brieven maar dun bewijsmateriaal vormden, gaven ze wel een goed voorbeeld van hoe weinig ruimte er was voor nuance. Het tweede thema, het Nederlands Verbond van Gerepatrieerden, gaf inzicht in hoe weinig aandacht er vanuit de pers gegeven werd aan de enige nationaal georganiseerde hulpbaak voor ex-tewerkgestelden. Zelfs de duidelijke hulpvraag aan de regering werd slecht opgepikt, alhoewel de aandacht die er voor was bij enkele kranten neutraal of soms zelfs positief was. Het derde thema, de Raad van Beroep inzake de Perszuivering, toonde aan hoe gevoelig het thema van de verplichte tewerkstelling lag als blijkt dat binnen het journalistieke landschap ook na de oorlog nog strikt de morele norm gold dat meebewegen met de bezetter absoluut niet toelaatbaar was ook al behoedde het je werknemers van deelname aan de *Arbeitseinsatz*.

In hoofdstuk 3 heb ik eerst onderzocht hoe in het algemeen de publieke herinneringscultuur zich ontwikkelde van een cultuur gericht op ‘daders’ naar ‘slachtoffers’. Daarna heb ik de artikelen uit de jaren vijftig en zestig onderzocht om te kijken of deze algemene tendens ook te zien was voor het thema verplichte tewerkstelling of dat er sprake was van een ‘zwijgen’. De jaren vijftig lieten zien dat er nog wel berichtgeving was, maar dat dit mondjesmaat gebeurde en er dus inderdaad veel gezwegen werd. In de jaren zestig was binnen de kranten wel de verschuiving te zien van een herdenkingscultuur van daders naar slachtoffers waarin veel aandacht was voor bijvoorbeeld de razzia’s. Hierbij bleef de nadruk liggen op het heroïsme van diegene die ondergedoken waren en zich verzet hadden tegen de verplichte tewerkstelling. De publicatie van het eerste wetenschappelijke werk over de arbeidsinzet, geschreven door Ben Sijes in 1966 werd door de landelijke pers goed ontvangen. Er was veel interesse voor deze studie, maar het zorgde

op lange termijn niet voor een andere omgang met de ex-tewerkgestelden. De studie werd behandeld als een definitief antwoord op de vraag hoe de tewerkstelling van duizenden Nederlandse mannen had kunnen plaats vinden, maar gaf nog geen ruimte aan de ervaringen van de arbeiders zelf. Het startschot voor openheid wat dit boek geweest had kunnen zijn werd niet beantwoord in de kranten in de jaren die volgden. Daarmee verschoof het onderwerp weer naar de achtergrond.

Concluderend kan gesteld worden dat vanaf de bevrijding tot en met eind jaren zestig het onderwerp verplichte tewerkstelling nooit volledig uit de kranten verdwenen is. Door de complexiteit van zowel de naoorlogse samenleving als de gemengde gevoelens over de verplichte tewerkstelling kwam er echter niet de openheid die ex-tewerkgestelden nodig hadden om in de kranten hun ervaringen te delen en deze te normaliseren tot onderdeel van de publieke herinneringscultuur. De vele tribunaalverslagen en de toon daarvan lieten een sentiment zien dat gefocust was op vergelding wat paste binnen de bredere omgang van de Nederlandse bevolking met de oorlog en zijn misdaden. Aandacht voor vergelding stond echter niet gelijk aan aandacht voor de slachtoffers. Waarschijnlijk mede doordat het lastig te bepalen was of je als ex-tewerkgestelde slachtoffer was of niet. Daarnaast bleef de focus van de kranten liggen op de verhalen waarin heroïsme centraal stond door onderduiken of sabotage van de tewerkstelling. Aan de basis hiervan stond het conflict tussen voormalig onderduikers en verzetslieden en ex-tewerkgestelden wat met name helder naar voren kwam in de ingezonden brieven. Door deze sentimenten ontbrak (en ontbreekt in mijn opinie) het in het Nederlandse collectieve geheugen aan inhoud en kennis als het gaat over de verplichte tewerkstelling en haar naoorlogse gevolgen.

Dit onderzoek heeft laten zien hoe er in de kranten met het onderwerp van de verplichte tewerkstelling werd omgegaan en is daarmee het basisstukje van een grotere puzzel. Het laat zien

dat het zwijgen over de negatieve of juist positieve ervaringen met de verplichte tewerkstelling of het bewust negeren van het onderwerp niet alleen gebeurde in familiale kring of in de besloten gemeenschap van het dorp of de stadswijk, maar juist ook in de kranten die een belangrijk medium waren in de publieke ruimte. Daarin wordt gezien dat het publieke sentiment over dit belangrijke onderwerp uit onze oorlogsgeschiedenis ook mede gevormd is door de houding van krantenredacties. Er zijn echter nog meer facetten die onderzocht zouden kunnen worden. Allereerst valt er meer media te analyseren, zoals tijdschriften en radio- en televisie-uitzendingen. Ook zouden memoires van ex-tewerkgestelden kunnen helpen om connecties te leggen tussen lokale media en hun ervaringen. Daarnaast is de periode 1945-1969 enkel de basis. Het zou het goed zijn om ook de periode van 1970 tot nu toe onderzoeken, zodat de rode lijn van het (ver)zwijgen van het onderwerp en het niet erkennen van het slachtofferschap (van een deel) van de ex-tewerkgestelden doorgetrokken kan worden.

Literatuurlijst

Belinfante, A.D., *In plaats van Bijltjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na*

de Tweede Wereldoorlog (Assen 1978).

Bardoel, J. en J. Bierhoff, *Media in Nederland: feiten en structuren* (Groningen 1997).

Blom, J.H.C., 'Jaren van tucht en ascese' in P.W. Klein en G.N. van der Plaats eds., *Herrijzend*

Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950 ('s Gravenhage 1981) 125-158.

Bossenbroek, M., *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam

2001).

Bregstein, P., 'Jacob Presser (1899–1970) Between History and Literature' *Dutch Crossing:*

Journal of Low Countries Studies 36:1 (Leeds 2012) 69-84.

Ginkel, van, R., *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011).

M. de Keizer, 'Inleiding', in Idem, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog*

herinneren (Amsterdam 2010) 11-27.

Kristel, C., *Geschiedschrijving als opdracht* (Amsterdam 1998).

Lichtenberg, L., 'De pers in Nederland in de Tweede Wereldoorlog', *Trefpunt speciaal: gewijd*

aan het beleid van WVC voor oorlogsgetroffenen en aan de rol van de pers tijdens de oorlog in Nederland (1984) 27-40.

Pekelharing, J.M., *De Nieuwsbladpers in Nederland: ontwikkeling van de lokale pers aan de hand van zestig jaar NNP, 1945-2005* (Amsterdam 2005).

Linden, van der, T., en H. Piersma, 'Terug in het gareel, De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid' in: Hinke Piersma ed., *Mensenheugenis: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 125-150.

Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag 1965).

Sectie Voorlichting Militair Gezag, *Hoe zit dat? Enkele uiteenzettingen over de voornaamste problemen van bevrijd gebied* (Maastricht 1945).

Sijes, B.A., *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* ('s Gravenhage 1966).

Sijes, B.A., *Berechting van oorlogsmisdadigers* (Amsterdam 1969).

Volder, K., *Werken in Duitsland, 1940-1945* (Bedum 1990).

Vree, van, F., *De politiek van de openbaarheid. Journalistiek en publieke sfeer* (Groningen 2000).

Vree, van, F., 'Dynamiek van de herinnering': in F. van Vree en R. van der Laarse eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 7-40.

Kranten

Aaltensche Courant, 1947, 1948.

Algemeen Dagblad, 1946, 1947, 1950, 1955, 1957, 1966.

Algemeen Handelsblad, 1946- 1948, 1950-1951, 1953, 1961, 1966.

Arnhemsche Courant, 1945-1946, 1950-1951.

Brabantsch Nieuwsblad, 1945.

Bredasche Courant, 1945-1947, 1950.

Dagblad voor Noord-Limburg, 1950, 1952-1955.

Dagblad voor de Veenkoloniën en omliggende streken, 1946.

Deventer Dagblad, 1946-1948, 1950-1951, 1960.

De Geus onder de Studenten, 1945.

De Gooi- en Eemlander: nieuws- en advertentieblad, 1947, 1950-1951, 1961.

De Graafschapper, 1945, 1947.

*De Heerenveensche Koerier: onafhankelijk dagblad voor Midden-Zuid-Oost-Friesland en
Noord-Overijssel*, 1945-1947, 1951, 1955.

De Vrije Amersfoorter, 1945.

De Maasbode, 1945-1948, 1954-1955, 1965.

De Nederlander, 1948.

De Nieuwe Limburger, 1965-1966.

De Nieuwe Nederlander, 1945.

De Noord-Ooster, 1946-1949.

De Telegraaf, 1950, 1955.

De Tijd, godsdienstig-staatkundig dagblad, 1946, 1951, 1954-1955, 1960, 1966-1967.

De Typhoon, 1945.

De Volkskrant, 1946-1948, 1950-1951, 1953, 1961, 1966.

De Vrije Amersfoorter, 1945.

De Vrije Pers, 1945.

De Vrije Stemmen van Schouwen-Duiveland, 1946.

De Waarheid, 1945, 1954, 1963.

De Zaanlander, 1950.

De Zuid-Limburger, 1951-1952.

Dragster Courant, 1945.

Eindhovens Dagblad, 1947-1948, 1950, 1955, 1960.

Emmer Courant, 1947-1948, 1950-1951, 1960.

Franker Courant, 1954.

Friesche Dagblad, 1946, 1948.

Friese Koerier, 1960, 1965-1966.

Gazet van Limburg, 1950-1953.

Gereformeerd Gezinsblad, 1963, 1965.

Gooise Klanken, 1945.

Groninger Dagblad, 1945-1947.

Harlinger Courant, 1954.

Heerenveensche Koerier, 1948.

Helmondsche Courant, 1945-1948.

Het Binnenhof, 1945, 1947, 1950, 1955.

Het Laatste Nieuws, 1945.

Het Parool, 1945-1946, 1948, 1950-1952, 1955, 1957, 1960-1961, 1963, 1966.

Het Rotterdamsch Parool, 1948, 1950- 1951, 1953, 1960, 1964-1965, 1966, 1969.

Het Vaderland, 1954, 1960.

Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad, 1945-1946, 1948, 1950-1951, 1953, 1957,
1961-1962, 1965, 1967.

Leeuwarder Courant, 1951, 1965-1966.

Limburgs Dagblad, 1950-1952, 1954, 1961, 1965-1967.

Mededelingenblad voor Leiden en omstreken, 1945.

Nederlandsche Staatscourant, 1945.

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 1946, 1950.

Nieuwe Eindhovense Krant, 1964.

Nieuwe Haarlemsche Courant, 1946, 1950, 1953-1955.

Nieuwe Provinciale Courant, 1945.

Nieuwe Provinciale Groninger Courant, 1945, 1947-1948.

Nieuwe Tilburgsche Courant, 1954-1955, 1963.

Nieuwe Vlaardingsche Courant, 1948, 1960.

Nieuwe Winterwijksche Courant, 1947, 1954, 1963.

Nieuw Israelietisch Weekblad, 1953, 1961.

Nieuw Utrechts Dagblad, 1947-1948, 1951, 1953, 1955.

Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's courant, 1948, 1950, 1954.

Nieuwsblad van het Noorden, 1946-1948, 1950-1951, 1962, 1966.

Nieuwsblad van het Zuiden, 1945-1948, 1954.

't Nieuwsblad voor Kampen, 1950-1951, 1954.

Nieuwsblad voor de Hoeksche Waard en IJsselmonde, 1948.

Nijmeegsch Dagblad, 1946, 1948.

Ons Noorden, 1945-1948, 1954, 1960.

Opregte Steenwijker Courant, 1951, 1954.

Op wacht: speciaal nieuwsbulletin voor Den Haag en omstreken, 1945.

Overijsselsch Dagblad, 1945-1948, 1954.

Provinciaal Noordbrabantsch Dagblad, 1946.

Provinciale Drentsche en Asser Courant, 1946-1948.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 1947-1948, 1950-1952.

Trouw, 1945-1948, 1950, 1953, 1955, 1966.

Twentsche Courant, 1950, 1953-1954, 1961.

Twentsch Dagblad Tubantia, 1953, 1966.

Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedese Courant en Vrije Twentsche Courant, 1951.

Veritas, 1945-1946.

Winschoter Courant, 1945, 1947-1948, 1950, 1954-1955.

Zutphens Dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom, 1946, 1948, 1950-1951, 1960.